

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

2025, 15: 408-438

Bilgi Kaynakları Açısından Modern Psikoloji ve Hz. Peygamber'in İnsan Tasavvuru

Modern Psychology and the Prophet's Conception of the Human Being in Terms of Sources of Knowledge

علم النفس الحديث من حيث مصادر المعرفة وتصور النبي محمد للإنسان

Emirsultan Demireşik

Doktora Öğrencisi | Ph.D. Student
Milli Eğitim Bakanlığı | Ministry of National Education
Bursa | Türkiye
E-mail: esdemiresik@outlook.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7056-9716>
RORID: <https://ror.org/00jga9g46>

Abdolvahap Özsoy

Prof. Dr.
Atatürk University | Faculty of Theology
Erzurum | Türkiye
E-mail: avozsoy@atauni.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7408-5519>
RORID: <https://ror.org/03je5c526>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 27.10.2025

Kabul Tarihi | Accepted Date: 30.12.2025

Yayın Tarihi | Published Date: 31.12.2025

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Aralık | December

DOI: 10.61218/hadith.1811920

Yazarların Katkıları | Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması | Conceiving the Study: ED (%60), AÖ (%40)

Veri Toplanması | Data Collection: ED (%80), AÖ (%20)

Veri Analizi | Data Analysis: ED (%20), AÖ (%80)

Makalenin Yazımı | Writing Up: ED (%80), AÖ (%20)

Makale Gönderimi ve Revizyonu | Submission and Revision: ED (%60), AÖ (%40)

Atıf | Citation: Demireşik, Emirsultan - Özsoy, Abdolvahap. "Bilgi Kaynakları Açısından Modern Psikoloji ve Hz. Peygamber'in İnsan Tasavvuru". *HADITH* 15 (Aralık 2025), 408-438.

Etik Beyan | Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Emirsultan Demireşik- Abdolvahap Özsoy)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. | No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu çalışma Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) tarafından desteklenmiş (Proje No: SDK-2022-10632) proje çerçevesinde üretilmiştir. | This study was produced within the scope of a project supported by Atatürk University Scientific Research Projects (BAP) (Project No: SDK-2022-10632).

Yayıncı | Published by: Veysel Özdemir.

İntihal | Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. | This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected. Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Bilgi Kaynakları Açısından Modern Psikoloji ve Hz. Peygamber'in İnsan Tasavvuru

Emirsultan Demireşik - Prof. Dr. Abdulvahap Özsoy

Anahtar Kelimeler

Hadis
Psikoloji
Epistemoloji
İnsan Tasavvuru
Fitrat

Öz

Bu makale, modern psikolojinin epistemolojik temellerini Hz. Muhammed'in (s.a.s.) insan anlayışıyla karşılaştırmalı olarak ele almakta; bilgi kaynakları, yöntemsel varsayımlar ve insan tasavvuru açısından ortaya çıkan farklılıkları incelemektedir. Empirizm, rasyonalizm ve pozitivist bilim anlayışıyla şekillenen modern psikoloji; gözlem, deney ve ölçülebilir verileri esas alarak insan davranışlarını ve zihinsel süreçleri çoğunlukla betimleyici ve değer-nötr bir çerçevede değerlendirmektedir. Buna karşılık nebevî insan anlayışı; vahiy, akli muhakeme, gözlem, tecrübe ve güvenilir haberi bütüncül bir epistemolojik yapı içerisinde birleştirmektedir. Bu yaklaşımda insan, fitrat üzere yaratılmış, ahlaki sorumluluk taşıyan ve amaç sahibi bir varlık olarak ele alınmakta; psikolojik süreçler etik ve manevi boyutlardan bağımsız düşünülmemektedir. Modern psikolojinin metafizik ve normatif iddiaları bilimsel alanın dışında bırakmasına karşılık, nebevî perspektif insan doğasını dünya hayatı ve nihai hesap bilinci içinde teleolojik bir yapı olarak konumlandırmaktadır. Çalışma, bu epistemolojik farklılıkların zorunlu bir karşıtlık üretmediğini; aksine, insanı anlamada tamamlayıcı bir diyalog imkânı sunduğunu savunmaktadır.

The Documentation and Interpretation of Ḥadīths Concerning the Prescribed Times for Cupping (Ḥijāmah)

Keywords

Ḥadīth
Psychology
Epistemology
Human Nature
Fitrah

Abstract

This article analyzes the epistemological foundations of modern psychology in comparison with the Prophet Muhammad's (peace be upon him) understanding of the human being, focusing on differences in sources of knowledge, methodological assumptions, and conceptions of human nature. Modern psychology, shaped by empiricism, rationalism, and positivist scientific paradigms, relies primarily on observation, experimentation, and measurable data, adopting a descriptive and value-neutral approach to human behavior and mental processes. By contrast, the Prophetic conception integrates revelation (wahy), rational reflection, empirical observation, lived experience, and reliable transmitted knowledge within a unified epistemological framework. In this model, the human being is understood as a morally responsible and purposive agent, created upon fitrah (innate disposition), whose psychological life cannot be separated from ethical and spiritual dimensions. Whereas modern psychology generally excludes metaphysical and normative claims from scientific analysis, the Prophetic approach situates human nature within a teleological structure that encompasses both worldly existence and ultimate accountability. The study argues that these epistemological differences should not be interpreted as mutually exclusive, but rather as opening the possibility for a complementary dialogue in which empirical psychological findings and Prophetic moral-spiritual guidance together contribute to a more comprehensive understanding of the human condition.

Giriş

Psikoloji ilmi ve Hz. Peygamber'in hadislerinde insanı anlama biçimleri açısından benzerlikler olduğu kadar bazı temel farklılıklar da mevcuttur. Farklılıkların bir kısmı ontolojik kabulleriyle ilgili olmakla beraber, bir kısmı da temel bilgi kaynakları kabulünden doğmaktadır. Bu makalemizin amacı modern psikoloji ve Hz. Peygamber'in insana yaklaşımlarındaki benzerlikleri ve farklılıkları, bilgi kaynakları açısından tasvir etmektir. Bu suretle iki yaklaşımın insanı anlama noktasında birbirine sağlayacağı muhtemel katkılar tespit edilecektir. Bu bağlam, İslam ilimleri geleneğinde olduğu üzere din-bilim iş birliği sürecinde bir katkı olarak mütalaa edilmelidir.

Makalemizde, iki yaklaşımın paradigmasını tahlile zemin hazırlaması için “tarihsel deskriptif yöntem” kullanılacaktır. Ayrıca iki yaklaşımın bilgiye bakışını daha net bir şekilde tasvir edebilmek için “karşılaştırmalı epistemolojik analiz” yöntemi benimsenmiştir.

Modern Psikoloji literatürünün tamamını incelemek bir makale çerçevesinde kâbil olmayacağı için, özellikle erken dönem modern psikolojide etkili olan bilgi teorisi, bilgi edinme metotları ve klasik psikoloji ekollerinin yaklaşımları kuş bakışı bir perspektifle tasvir edilecektir.¹ Hz. Peygamber'in insana dair bilgi kaynakları konusunda, yapılan akademik çalışmalara temas edilirken, konuyla ilişkisi çerçevesinde bazı karakteristik örnekler üzerinden değerlendirmelerde bulunulacaktır. Hz. Peygamber'in bilgi konusundaki tutumunu açıklamak için, Kur'an-ı Kerim metni, klasik hadis ve siyer kaynaklarından yararlanılacaktır. Makalemizin konusu hadislerin sıhhat analizi olmadığı için, metinlerin içeriğine odaklanılacak ve sıhhat tartışmalarına girilmeyecektir.

Psikoloji “bireyin duygu, düşünce ve davranışını inceleyen bilimdir. Psikoloji, davranışı, davranışın altında yatan zihinsel süreçleri bilimsel olarak inceler. Psikolojinin betimleme, açıklama, yordama ve kontrol etme olmak üzere başlıca dört amacı vardır.”²

Hz. Peygamber'in görevi ise kendisine gönderilen mesajı insanlara ulaştırmak (tebliğ)³, vahyi insanlara açıklamak (tebyin)⁴, insanları ahlaken ve manen temizlemek (tezkiye)⁵ ve teşri⁶ yani Kur'an-ı Kerim'de belirtilmeyen bazı konularda hüküm koymaktır. Bu görevler açısından bakıldığında Hz. Peygamber'in muhatabına rehberlik etmesi için “insan”ı tanınması kaçınılmazdır. Hz. Peygamber,

¹ Bu bağlamda son 30 yılda gelişen “nörobilim, bağlanma kuramı, duygulanım bilimleri” gibi yaklaşımlar araştırmanın konusu dışında bırakılmıştır.

² Muhammed Kızılgeçit, *Din Psikolojisi'nin 100'ü* (Ankara: OTTO, ts.), 12-13.

³ Âli İmrân 3/20; el-Mâide 5/67, 92, 99.

⁴ İbrahim 14/4; en-Nahl 16/44, 64.

⁵ el-Bakara 2/151; Âli İmrân 3/164; el-Cuma 62/2. Ayrıca bk. Muammer Bayraktutar, “Hz. Peygamber'in Tezkiye Görevi ve Yetkisi”, *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 6/2 (2022), 251-276.

⁶ el-A'râf 7/157; et-Tevbe, 9/29.

insanı tanımak ve mesajını muhatabına iletebilmek için Kur'an-ı Kerim rehberliği kadar, bireysel tecrübeleri ve sosyal çevresinin birikiminden de yararlanmışır.

Hız. Peygamber'in bilgisi ve psikoloji ilişkisi üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında konuya epistemolojik yapı ve bilim felsefesi perspektifinden yaklaşılmadığı görülmektedir.⁷ Hadisler ve psikoloji konularını inceleyen metinlerde de yine Hız. Peygamber'in bilgisinin kaynakları ve bilgi edinme yolları konu edilmemektedir.⁸ Yıldırım Hız. Peygamber'in beşeri bilgi kaynaklarını incelemişse de, konuyu modern psikoloji bağlamında ele almamıştır.⁹ Bazı çalışmalarda Hız. Peygamber'in bilgisi konusu gayb bilgisinin sınırları bağlamında incelendiği görülmektedir.¹⁰

Modern psikolojinin beşerî temelli gözlem, deney, akıl gibi bilgi kaynaklarına dayalı epistemolojik yapısı tahlil edildikten sonra, Hız. Peygamber'in bilgi edinmede yararlandığı gözlem, tecrübe gibi araçlara ilaveten ve Hız. Peygambere özgü bir durum olan vahiy incelenecektir.

1. Psikoloji Biliminin Epistemolojisi / Bilgi Kaynakları

Modern psikoloji, felsefi kökleri eski Yunan'a kadar uzansa da günümüzdeki formuna Kıta Avrupa'sında şekillenen modern bilim geleneğinden gelişerek ulaşmıştır. Kartezyen felsefe, empirizm, pozitivist gelenek Avrupa'daki modern bilimlerin temellerini teşkil etmektedir. Psikolojinin felsefeden ayrılıp bilimsel bir çalışma alanı olarak kabul edilmesi, 17. yüzyıldan itibaren bilimsel yöntemleri benimsemesine dayanmaktadır. Zira modern psikoloji insan doğasına ilişkin sorduğu sorulara cevap ararken kullandığı metot ve yaklaşımlarla ayrılır.¹¹ Bu bilim anlayışında, olgular; gözlem ve deneyle ölçülebilir veya istatistik gibi tekniklerle matematiksel olarak ifade edilebilir. Sonuçlar farklı zaman ve mekanlarda tekrar edilebilir niteliktedir. Modern psikoloji, insanın davranışlarını, zihinsel süreçlerini ölçmeyi ve öngörmeyi hedeflemektedir.

Psikolojide bilginin üretiminde bilimsel yöntemler kullanılır. Bilimsel yöntem, en temel haliyle "gözlem ve rasyonel analiz"¹² olarak özetlenebilir. Bilimsel bilgi, gözleme dayalı verilerin kritik

⁷ Salih Karacabey tarafından hazırlanan *Hız. Peygamber'de Nebevî ve Beşerî Bilgi* adlı çalışma bilgi kaynakları açısından Hız. Peygamber'in şahsına odaklanmaktadır. Karacabey, bu çalışmasında modern psikoloji bilimi ve bilim felsefesi bağlamında mukayese yoluna gitmemiştir. Bk. Salih Karacabey, *Hız. Peygamber'de Nebevî ve Beşerî Bilgi* (İstanbul: Sır Yayıncılık, 2002). Selçuk Coşkun, Hız. Peygamber'in bazı fitri özelliklerinden örnekler vermektedir. Bk. Selçuk Coşkun, *Sünnete Göre Fitrat, Fitratı Göre Sünnet*, (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024)

⁸ Osman Necati'nin psikoloji ve hadis ilmi ilişkisi alanında bir klasik kabul edilebilecek *Hadis ve Psikoloji* adlı eseri, Hadislerin psikoloji konularına uygun olarak tasnifi ve tahlilini ihtiva etmektedir. Hız. Peygamber'in şahsının bilgi kaynaklarına eğilmemektedir. Bk. Muhammed Osman Necati, *Hadis ve Psikoloji*, çev. Mustafa Işık (Ankara: Fecr Yayınları, 2008).

⁹ Ahmet Yıldırım, "Hız. Peygamber'in Bilgisi ve Bilgi Alanları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/2 (2003), 179-200

¹⁰ İlyas Canikli, "Kur'an'a Göre Hız. Peygamber'in Bilgisinin Sınırları", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020) 6-32.

¹¹ Duane P. Schultz – Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi* (İstanbul: Kaknüs Yayınevi, 2002), 28.

¹² Harris Cooper vd. (ed.), *APA Handbook of Research Methods in Psychology* (Washington: American Psychological Association, 2012), Vol1:xxiv.

analitik yöntemle rasyonel sınımadan geçirilmesi ile elde edilir. Bilimsel fikirler, bilim adamlarınca farklı tekniklerle test edilir. Ulaşılan sonuçlar, baştaki fikirleri çürütememesi fikrin bilimsel açıdan güvenilirliğini ortaya çıkarmış olur.¹³ Bilimsel yöntemin bir diğer özelliği nesnelliktir. Bilimsel yöntem hakkında fikirleriyle öne çıkan Pierce, nesnelliği “kişilere göre değişmeme” ve “her kişiye etki edebilme”¹⁴ olarak niteler. Nesnellik özellikle insan bilimleri için tartışmalı yönleri olan bir teknik olarak görülse de geçerliliğini korumaktadır.¹⁵ Cüceloğlu’nun özlü ifadesiyle bilimsel yöntemin ayırt edici özellikleri, 1- Düzenlilik, 2- Veriye dayalı olmak, 3- Nesnellik 4- Analitik ve 5- Tekrar edilebilir¹⁶ olmak şeklinde sayılabilir.

Psikoloji biliminde ekollere göre farklılaşan yöntemlerden söz edilebilirse de deney, gözlem, tarama, test, vaka tarihçesi¹⁷ yöntemlerinin genel itibarıyla kabul edildiği söylenebilir. Ayrıca bu çalışmanın konusu itibarıyla, psikoloji biliminin seküler¹⁸ ve olgusal ve batı merkezli¹⁹ karakterde olduğu belirtilmelidir. Egemen psikoloji akımları arasında metafizikle en ilgili branşlardan biri olarak nitelenebilecek Din Psikolojisinde de insana yaklaşım, yine trans/aşkın boyutu ile ilgili olmayıp, beşeri tezahürleri konu edinmekle olgusal niteliktedir.²⁰ Modern psikolojinin bu genel durumunun yanında,

¹³ Cooper vd., *APA Handbook of Research Methods in Psychology*, Vol1: XXV.

¹⁴ Charles Sanders Peirce, “The Fixation of Belief”, *Popular Science Monthly* (Kasım 1877), 9–10.

¹⁵ Cooper vd., *APA Handbook of Research Methods in Psychology*, Vol1:XXIV.

¹⁶ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranış, Psikolojinin Temel Kavramları* (İstanbul: Remzi Kitabevi, Haziran 2004), 40–41.

¹⁷ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranış*, 40 vd.

¹⁸ Psikolojiyi seküler bir bilim kılan özellik, en temelde “gözlemlenebilen” veriyi dikkate alması ve dini (vahiy) bilgi kaynağı olarak kullanmamasıdır denebilir. Zira modern bilim tanımında vurgulanan “nesnellik”, inanç ve kabullerden arındırılmış olmayı temsil etmektedir.

Din psikolojisi alanı da, dini, “vahiy referans alan bir bilim” olarak değil, “insan dini inancının bir tezahürü” olarak inceler. Din psikolojisi, ana akım psikolojide yan bir çalışma alanı olarak kalmıştır.

¹⁹ John W. Berry vd. (ed.), *Kültürlerarası Psikoloji*, çev. Çeviri Editörü: Leman Pınar Tosun (Ankara: Cambridge University Press & Nobel, 2021), 18; Muhammed Kızılgeçit, *Din Psikolojisinin 300’ü* (Ankara: OTTO, 2021), 91.

²⁰ Nitekim Din Psikolojisi tanımlarında bu durum açıkça görülür: “Bireyin yaşadığı dinî hayatı; oluşum, yapı, gelişim şartları ve süreçleri, sonuçları ve etkileri açısından ele alan bir bilim dalıdır. Din psikolojisi bir yönüyle psikoloji, bir yönüyle de dinle ilgilidir. Psikolojinin kavram, yöntem ve yaklaşımları çerçevesinde dinin birey üzerindeki her türlü görünümünü inceler.” Bir diğer tanım da şu şekildedir: “Din psikolojisinin temel araştırma alanı, inancın bireylerin iç dünyasına yerleşmesiyle şekillenen subjektif yönü ile ilgili elde ettiği verileri objektif bir çerçevede incelemektir.” Görüldüğü üzere aşkın boyutu ile ilgilenilmemekte, bu husus daha çok dinin sahası olarak mütalaa edilmektedir. Bk. Muhammed Kızılgeçit, *Din Psikolojisi’nin 100’ü*, 14–15.

son dönemlerde transpersonel psikoloji (benötesi psikoloji)²¹, İslam psikolojisi²², nefis psikolojisi²³ gibi akımların giderek güçlendiğini de belirtmekte fayda vardır.

Modern psikolojinin doğduğu vasattaki rasyonellik fiziki dünya ile mahdud olup, vahye/nübüvve ve metafiziğin gayb boyutuna ilgisizdir. Descartes (ö. 1650), zihni düşünceye indirgerken; Immanuel Kant (ö. 1857) metafiziği, insan zihninin kategorilerine hasretmiştir.²⁴ Kant'ın rasyonalizmle empirizm arasında bir vasatta gelişen felsefesi, Tanrı'yı bilgi ve bilim konusu olmaktan çıkararak, inanç alanına dahil etmektedir.²⁵ Bu, batı felsefesinde din bilim ayrımı tartışmalarına Kant'çı bir katkıdır. Batı bilim felsefesi alanındaki bu süreçte matematik ve doğa bilimlerinin insan zihnindeki imkanına dayanılarak, metafiziğin aşkın/gayb boyutlarından insan zihnine indirgenmesi, modern psikoloji için önemli bir felsefi temel olmuştur.

Bilimsel Psikolojinin Tarihsel Gelişimi: Bilimsel psikolojinin felsefeden ayrılarak, bilim olarak doğuşu sürecinde rasyonalist, pozitivist, empirik, rölativist yaklaşımlar ve kültürel psikoloji söylemlerine işaret edilmelidir. Zira modern psikoloji, bu felsefi temeller üzerine inşa edilmiştir. Psikolojinin yöntemi ve Hz. Peygamber'in bilgi kaynağı olarak ele aldığı unsurlarda, bu felsefi söylemlerin yaklaşımlarındaki benzerlikler incelenecektir.

Rasyonalist yöntem: Modern psikoloji perspektifinin oluşumunda Descartes önemli bir figürdür. Descartes, Hristiyan ilahiyatından farklı bir ruh-beden tasavvuru geliştirerek modern psikolojinin zeminini teşkil etmiştir. Descartes, ruh ve bedeni iki ayrı töz olarak kabul ederek birbirinden ayırmış ve "ruhun tek bir işlevi olduğunu, bu işlevinde düşünmek olduğunu"²⁶ savunmuştur. Descartes'ın felsefi çabaları "dikkatleri soyut ruh kavramından insan aklının ve onun zihinsel faaliyetlerinin araştırılmasına yöneltmiş oldu. Sonuçta, araştırma metotları metafizik analizlerden nesnel gözlemlere doğru yön değiştirdi. Ruhun varlığı hakkında sadece spekülasyonlarda bulunup tahmin yürütülebilirken akıl ve süreçleri gözlemlenebilirdi."²⁷ Diğer yandan Descartes'ın, bedeni mekanik bir makineye indirgemesi²⁸ de biyolojik-nörolojik ekoller için hareket alanı sağlamıştır. Descartes'ın, doğuştan gelen fikirler ve

²¹ Transpersonel psikoloji, insanın bütüncül olarak değerlendirilmesini hedefleyen bir yaklaşımdır. Bk. Glenn Hartelius, "What is transpersonal psychology? A concise definition based on 20 years of research", *The International Journal of Transpersonal Studies* 41/1 (2022) 5-19.

²² Abdallah Rothman, *Developing A Model of Islamic Psychology and Psychotherapy* (New York: Routledge, 2022).

²³ Mustafa Merter, *Psikolojinin Üçüncü Boyutu Nefs Psikolojisi, ve Rüyaların Dili* (İstanbul: Kaknüs Yayınevi, 2014) Mustafa Atak, *Nefs Psikolojisi, Kuram ve Uygulama* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021).

²⁴ G. Skirbekk & N. Gilje, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, çev. Emrah Akbaş - Şule Mutlu (İstanbul: Kesit Yayınları, 2006), 354.

²⁵ G. Skirbekk & N. Gilje, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, 359-360.

²⁶ Duane P. Schultz - Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 68.

²⁷ Duane P. Schultz - Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 68.

²⁸ Duane P. Schultz - Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 68-70.

metodik şüphe ile Tanrı'yı kabul etmesi hariç tutulursa felsefesinin akla dayalı ve büyük oranda seküler olduğu söylenebilir. Özelde konumuz itibarıyla nübüvvet ve vahiy hakkında görüş beyan etmediği bilinmektedir. Rasyonel felsefe, sonraki süreçte insanın aşkın boyutlarından uzaklaşmasına kapı aralamıştır.

Psikolojinin Ardındaki Pozitivist Gelenek: Gözlemlenebilen nesne ve olguları bilimin temeline yerleştiren pozitivist yaklaşım açısından, empirik (deneyci) yöntemi benimsemek en makul yoldu. Pozitivizmin, tümel varsayımlarını doğrulama amacıyla empirizmi mutlaklaştırmaya gittiği söylenebilir. “Pozitivizmin dayandığı tümevarımsal akıl yürütmeye göre, bilim gözlemle başlar; ardından bu gözlemlere göre bir sonuca ulaşılır (hipotez veya varsayım) ve sonunda bu hipotez sınanır (deney araştırma). Deneyin sonucunda hipoteziniz doğrulanırsa, o hipotez artık bilimsel bilgi olarak tanımlanır.”²⁹

Bilginin ve bilimin sadece olgularla ilgilenmesi gerektiğini savunan pozitivistin en önemli teorisyeni August Comte (ö. 1857) olarak kabul edilebilir. Comte, din ve metafizik önermeleri test edilemeyecekleri için anlamsız bulur.³⁰ Pozitivist söylem 19. ve 20. yüzyılda bilim çevrelerinde genel kabul görmüştür.³¹ Sonraki dönemde hermeneutik, eleştirel teori, postmodernizm gibi yaklaşımların getirdikleri tenkitlerle otoritesi sarsılmışsa da; pozitivist yaklaşım günümüzde tıp ve psikoloji alanlarında oldukça işlevsel olarak kullanılmaktadır.³² Psikoloji çevrelerinde, davranışçı ve nöro-biyolojik psikoloji ekollerinde de pozitivistin savunduğu olgusalılık, bilimsellik için temel alınmaktadır. Bilişsel ekol açısından da olgusal yaklaşım önemsenir. Zira “bilişsel süreçlerin doğrudan gözleme tabi tutulması mümkün değildir. Ancak organizmanın davranışları ve nörolojik süreçlerle varlığı saptanır. İncelenen konudan çok, hangi yöntemlerle incelendiği o konunun bilimsel değerini belirler.”³³

Pozitivist yaklaşımın bir mirası olarak; davranışçı, nöro-biyolojik, psikanalitik-psikodinamik, bilişsel ve hümanist-pozitif olarak sayılabilecek ana akım psikoloji ekollerinde ortak bir yaklaşım olarak insanın metafizik boyutu araştırma alanı dışında kabul edilmektedir. Bu vasattaki psikoloji, “parçacı” ve “materyalistik” bir yaklaşım olarak³⁴ nitelenmekte, bir anlamda insanı kuşatmadığı için eleştirilmektedir.

²⁹ Hakan Türkçapar, *Bilişsel Davranışçı Terapi, Temel İlkeler ve Uygulama* (Epsilon Yayınevi, 2021), 20–21.

³⁰ Tuncay Saygın, “Pozitivizm”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, (Erişim: 7 Eylül, 2025)

³¹ Hakan Türkçapar, *Bilişsel Davranışçı Terapi*, 20–21.

³² Hakan Türkçapar, *Bilişsel Davranışçı Terapi*, 20–21.

³³ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranış*, 35.

³⁴ Glenn Hartelius, “What is transpersonal psychology? A concise definition based on 20 years of research”, 5–6.

Pozitivist Akımların Sahiplenmesi ile Yükselen Empirik Yaklaşım: Psikolojinin yöntemsel temeline hazırlık olarak; empirist felsefenin yükselişi ve deneyin bilimsel bir yöntem olarak genel kabul görmesi önemli bir kilometre taşı olarak kabul edilmelidir. Felsefi bir kabul olarak empirizm, insan bilgisinin yegâne kaynağının “deneyimlerden” ibaret olduğunu savunan felsefi görüştür.³⁵ Bu anlamda bir metot olarak deneyi tek bilgi kaynağı gören *felsefi empirizmle*, deneyi bilgi edinme yöntemlerinden biri olarak gören *empirik yöntemi* birbirinden ayırmak gerekir. Modern bilimsel çalışmalarda empirik yöntem kullanılmakla beraber, “bilginin sadece deneyle elde edilebileceği” görüşünün tüm bilim çevrelerinde kabul edildiği söylenemez. Bilgi empirik ve rasyonel çalışmalarla birlikte karşılıklı test edilerek geliştirilir. Bu durum Kant’ın geldiği rasyonel yöntem ve empirik yöntem arasındaki terkip sonucuyla yakınlık göstermektedir.³⁶ Modern psikoloji çalışmalarında da bu yaklaşımın benimsendiği görülmektedir.³⁷

Empirist yaklaşım, modern bilimin gelişmesinde önemli bir işlev üstlenmiştir. Empirizmin gelişerek genel kabul görmesi ile birlikte, filozofların insanı ilgilendiren aynı konulara yaklaşımları yöntem değiştirmiş; daha atomistik, mekanik ve pozitivist hale gelmiştir.³⁸ Esasında psikolojinin felsefeden ayrılarak bir bilim haline dönüşmesi, empirik yöntemi benimsemesiyle mümkün olabilmiştir denebilir. 1879’da Wilhelm Wundt’un (ö. 1920) psikoloji laboratuvarı açması önemli bir kilometre taşı kabul edilmektedir.³⁹ Önceden felsefi tartışmalardan ibaret algılanan psikoloji konuları, Wundt’un çalışmaları ile empirik yöntemle ele alınmaya başlanmış ve psikoloji bilimler arasında kabul edilmeye başlamıştır.

Rölativist Yaklaşımlar ve Kültürel Psikoloji: Rölativist (göreci) yaklaşım, “bilim felsefesinde, bir teori ya da inançlar kümesinin diğerinden daha iyi ya da doğru olduğu yargısına varma imkânı verecek, evrensel geçerliliği olan bilimsel bir metodolojinin olmadığını öne süren bir yaklaşımdır.”⁴⁰ Bu meyanda bilimsel teoriler yerel-kültürel değerlerden etkilenir ve birbiri ile mukayese edilemez. Bilim çevrelerinde artık bilimsel teorilerin doğru-yanlış olmasından çok, “açıklayıcılık gücü” ön plana

³⁵ Taşkın Erol, “Deneycilik”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, (Erişim: 12 Eylül 2025).

³⁶ Kant, deney verisinin akıl ile birlikte bir değer ifade edeceğini şöyle belirtir: “O halde öncelikle şuna dikkati çekmek gerekir: her ne kadar bütün deney yargıları deneysel iseler de, yani temellerini duyuların dolaysız algısında buluyorlarsa da, buna karşılık tüm deneysel yargılar bundan dolayı deney yargıları olmuyor; deneysel olanın ve genellikle duyusal algıya verilenin üstüne, kökenlerini tamamıyla a priori olarak saf anlama yetisinde bulan özel kavramların eklenmesi gerekir; her algı ilk önce bunların altına konur, sonra da yine bunlar aracılığıyla deneye dönüştürülebilir.” İmmanuel Kant, *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafizik Prolegomena* (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2002), 48

³⁷ Cooper vd., *APA Handbook of Research Methods in Psychology*, Vol1: XXIV.

³⁸ Duane P. Schultz - Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 87-88.

³⁹ Mehmet Dinç Kemal Sayar, *Psikoloji’ye Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2020), 10-11.

⁴⁰ Mustafa Günay, “Görecilik”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, (Erişim: 10 Kasım 2025).

çıkarılmaktadır.⁴¹ Rölativist yaklaşımlar da psikoloji alanında farklı kültürel psikoloji ekollerinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Din psikolojisi ve kültürler arası psikoloji alanlarında çeşitli bilimsel yaklaşımların giderek artması bu “açıklayıcılık” ve “rölativist” yaklaşımlarla izah edilebilir. Birbirinden farklı kültürel psikoloji yaklaşımları olsa da konumuzla ilgisi bakımından İslam psikolojisi çalışmalarına değinmekle iktifa edilecektir.⁴² İslam psikolojisi alanında giderek artan çalışmalar sevindiricidir. Ancak Türkiye özelinde İslam psikolojisi hakkında görüş beyan eden uzmanların konuyu, İslam felsefe geleneği, kalam, tasavvuf, din psikolojisi gibi perspektiflerden ele alırken, Hz. Peygamber ve hadislerinin müstakil bir tetik konusu etmediği görülmektedir.⁴³ Oysa Hz. Peygamber'in şahsiyeti ve hadisler; İslam psikolojisi yaklaşımı açısından da önemli katkılar sağlayabilecek bir araştırma sahasıdır.

Psikoloji biliminin tarihi seyri ve güncel gelişmelere ilişkin bu tespitlerden sonra Psikoloji biliminde insanın ele alınışı konusunu tasvir edilecektir.

1.1. Psikolojide insanın ele alınışı

Psikoloji bilimine göre insan: ölçülebilir, davranış ve zihinsel süreçlerle tanımlanan, öngörülebilir varlıktır. Psikolojinin insan hakkında bilgi üretme yöntemleri: ölçülebilir, tekrarlanabilir, nesnel ve olgusal, istatistiklerle desteklenen genellemeler olarak nitelenebilir. Bilgi üretim süreçlerinde tümdengelimsel rasyonel akıl yürütmeler, tümevarımsal olgularla desteklendiği ölçüde kabul edilir. Olgusal olarak test edilemeyen metafizik konulara girilmez. Din ve inançla ilgili konular daha çok din psikolojisi gibi disiplinlerde, metafizik iddiaları yönüyle değil, nesnel bir vakıa olarak değerlendirilen insanların yönelimleri üzerinden incelenir. Nitekim din psikolojisinin kurucularından kabul edilen Willam James, “dini eğilimlerle, dini eğilimlerin felsefi önemi” sorularını birbirinden ayırır,⁴⁴ dini deneyimi biyolojik ve psikolojik olarak ele aldığını açıkça belirtir.⁴⁵ Ampirist kriteri zorunlu görerek, dini deneyimi sonuçlarından tanınabileceğini savunur.⁴⁶

Tümevarımsal Yaklaşım: Modern psikoloji insanı parçacı⁴⁷ ve indirgemeci⁴⁸ bir yaklaşımla ele almaktadır. Her ekolün; *psikoloji biliminin inşa ettiği insan tasavvuruna* farklı yönlerden katkıları vardır. Mesela davranışçılar, gözlemlenen davranışlara odaklanırlar. Bilişsel ekol, insanın davranışlarını

⁴¹ Hakan Türkçapar, *Bilişsel Davranışçı Terapi*, 29–30; Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 26.

⁴² İslam psikoloji geleneğine ilişkin farklı uzmanların sunumlarını bir araya getiren çalışma hakkında bk: TahaBurak Toprak (ed.), *İslam Düşüncesinde Psikoloji ve Psikoterapi* (İstanbul: Muhit Kitap, 2021).

⁴³ Taha Burak Toprak, *İslam Düşüncesinde Psikoloji ve Psikoterapi*, 18–20.

⁴⁴ William James, *The Varieties of Religious Psychology* (New York: Longmans, Green and Co, 1902), 6.

⁴⁵ William James, *The Varieties of Religious Psychology*, 12.

⁴⁶ William James, *The Varieties of Religious Psychology*, 20.

⁴⁷ Glenn Hartelius, “What is transpersonal psychology? A concise definition based on 20 years of research”, 5–6.

⁴⁸ Mustafa Merter, *Psikolojinin Üçüncü Boyutu Nefs Psikolojisi*, 116.

etkileyen bilişsel süreçleri vurgular. Psikanalitik yaklaşım insanın zaafları ve kötü yönlerine odaklanırken, hümanist-pozitivist ekol, insanın doğasının iyi olduğuna ve gelişim potansiyeline vurgu yapar. Bilişsel ekol, insanın davranışlardan ibaret olmadığını, zihinsel süreçlerinin de dikkate alınması gerektiğini savunarak davranışçı ekolün tutumunu sınırlamayı gerekli görür. Kronolojik açıdan bakıldığında, ekollerin birbirlerinin tezlerine anti tezler geliştirdikleri ve güncel psikolojide bir tür sentezin olduğu söylenebilir.⁴⁹ Bu durum parçacı-indirgemeci yöntemle çalışan tümevarımsal bir yaklaşımın doğal neticesidir.

Empirik Yöntem ve Deneyisel Gözlem: Modern psikoloji, bilimsel hipotezleri, olgusal-empirik yöntemlerle doğrularak ilerletmektedir.⁵⁰ Bilimsel araştırma süreci olarak benimsenen, gözlem-hipotez-deney-tez yöntemleri sıralaması, modern psikolojiyi, insan hakkında yürütülen spekülasyon felsefi tartışmalardan ayıran özellik olarak öne çıkmaktadır. Empirik yöntem; biyo-nörolojik kuram açısından tıbbi çalışmalar; davranışçı ekol açısından laboratuvar çalışmaları ve hayvan deneyleri; psikoterapi açısından klinik gözlem ve tecrübe, gelişim ve eğitim psikolojisi gibi alanlarda sosyal gözlem olarak tezahür eder.⁵¹ Bu çalışma alanlarındaki keşifler, birbiriyle etkileşim halinde gelişerek devam etmektedir.

Klasik Psikolojinin Seküler Karakteri: Seküler terimi, Türk Dil Kurumu sözlüğünde “dünyacı” olarak tanımlanmaktadır.⁵² Kubbealtı lügatı “*Dînin dünya ve âhiret hükümlerini dikkate almayan, sâdece dünyaya âit kurallara göre tasarlanan, tanımlanan ve uygulanan*” şeklinde tanımlamaktadır.⁵³ Bir anlamda dine bakışta, bilimi önceleyen bu yaklaşım⁵⁴ modern psikoloji ekollerinden psikanaliz⁵⁵ ve davranışçılıkta⁵⁶

⁴⁹ Duane P. Schultz - Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 601-602.

⁵⁰ G. Skirbekk & N. Gilje, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, 354-355; Charles Sanders Peirce, “*The Fixation of Belief*”, 9-10.

⁵¹ Psikoloji bilimlerindeki araştırma yöntemleri, konuşma ve vaka çalışmalarından, genetik araştırmalara kadar geniş bir alana yayılmaktadır. Bk. Cooper vd., *APA Handbook of Research Methods in Psychology*.

⁵² <https://sozluk.gov.tr/>; seküler maddesi; erişim: 16.11.25

⁵³ <https://lugatim.com/s/sek%C3%BCler>; erişim: 16.11.25

⁵⁴ Jeffrey S. Reber, “Secular Psychology: What'S the Problem?”, *Journal of Psychology and Theology* .34/3 (2006), 193.

⁵⁵ Psikanalizin kurucu babası Freud, dini bir yanılsama veya nevroz olarak tanımlamaktadır. Bk. Sigmund Freud, *The Future Of An Illusion*, çev. James Stratchey (New York: Norton Company, 1961).

⁵⁶ Davranışçı ekolün duayeni Watson, “insan davranışı ile hayvan arasında fark olmadığı”, “insanın zihinsel kabiliyetlerinin bir anlam ifade etmediği” ve “insanın sadece gözlemlenebilen davranışlarına odaklanması gerektiğini” açıkça savunur. Bk. John B. Watson, “Psychology as the behaviorist views it”, *Psychological Review* 20 (1913) Watson'ın bu makalesi, psikolojiyi tamamen deneysel ve nesnel doğa bilim olarak konumlandırmaktadır.

açıkça görülmektedir. Sonraki dönemde gelişen bilişsel yaklaşım⁵⁷ da dinle mesafesini⁵⁸ korumuştur.⁵⁹ Dolayısıyla klasik psikoloji ekollerinin seküler karakterli olduğunu söylemekte bir beis yoktur.

Deskriptif Yaklaşım/Değer Nötr Durum: Modern psikoloji bireyi anlamaya, terapi etmeye ve kısmen gelişimine odaklanır. Psikoloji ekolleri bireyin kendine ve topluma karşı sorumluluklarını deskriptif olarak sunarken, ahlaki norm⁶⁰ veya değer yargısı öne sürmekten kaçınmaktadır. Bireyin inanç ve değer yargılarını kendi tercihi bırakmakta, psikologları evrensel ve bilimsel etik denilen çerçevede davranmaya teşvik etmektedir. Psikolojinin değer yüksüz olduğu iddiası, zaman zaman bireyin seküler bir etikle muhatap olması sonucunu doğurmaktadır. Bu durum kültür ve dinlere uyarlanmış psikoloji ve psikoterapi ekollerini doğurmuştur.⁶¹

Psikolojinin egemen yapısındaki pozitivist, empirik yöntemi ve insana biyokimya ve nörofizyolojik süreçlere indirgeyen yaklaşımı araştırmacılar tarafından tenkit edilmektedir.⁶² Psikolojinin genel karakteri ve bilgi edinme yöntemi hakkında bu genel bakıştan sonra Hz. Peygamber'in insanla ilgili bilgi kaynaklarını ele alınacaktır.

H. Peygamber'in İnsanla İlgili Bilgi Kaynakları

H. Peygamber'in bilgi kaynaklarını incelemeyi önce vahyin sağladığı epistemolojik imkân üzerine bazı mülâhazaları sunmak yerinde olacaktır. Psikolojinin bilgi kaynakları başlığında bazı yönlerden ele alındığı üzere, rasyonel yöntem olarak niteleyebileceğimiz, “akıl ilkeleri” insanı bir yere kadar getirebilir. Bir filozof, rasyonalist yöntemle, matematiğe dayanarak bir takım kesin hesaplar yapar; ancak bunlar matematik evrenle sınırlıdır. İnsan aklı, zaman-mekân, şekil-ağırlık gibi kategorilerden bahseder. Ancak bunlar da maddi/fiziki alemle ilgili çıkarımlardır. Nitekim David Hume (ö. 1776), matematik ve mantık gibi bilim dallarındaki kesinlik taşıdığını ancak doğa hakkında

⁵⁷ Jeffrey S. Reber, “*Secular Psychology: What's the Problem?*”, 198.

⁵⁸ Pascal Boyer, dinin “insan zihninin çalışma biçiminden kaynaklandığını” savunur. Bk. Pascal Boyer, *Religion Explained, The Evolutionary Origins of Religious Thought* (New York: Basic Books, 2001), 2.

⁵⁹ Hümanist ve Varoluşçu yaklaşımlarda din bir temel olarak değil, daha çok bireyin gelişiminde araçsal yönüyle ele alınmaktadır. Psikoloji ve Din ilişkisine dair bk. Ali Ayten, *Psikoloji ve Din, Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri* (İstanbul: İz yayıncılık, 2017) Ayten, Freud'dan başka, William James, Carl G. Jung, Erich Fromm, Abraham Maslow ve Victor Frankl'ın din ve tanrı görüşlerini inceler.

⁶⁰ Jeffrey S. Reber, “*Secular Psychology: What's the Problem?*”, 201.

⁶¹ Kültürel psikoloji ve din alanındaki pratisyenler için kılavuz kitaplar yayınlanmaktadır. Bk. Dov Cohen – Shinobu Kitayama (ed.), *Handbook of Cultural Psychology* (New York: The Guilford Press, 2019) Raymond F. Paloutzian – Crystal L. Park (ed.), *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality* (New York: Guilford Press, 2005) Psikolojinin İslam inancı ile uyumu çerçevesinde Rothman tarafından bir model ortaya konmuştur. Bk. Abdallah Rothman, *Developing A Model of Islamic Psychology and Psychotherapy*.

⁶² Mustafa Merter, *Psikolojinin Üçüncü Boyutu Nefs Psikolojisi*, 116.

kesin bilgi veremediği kanaatindedir.⁶³ Doğa hakkındaki bilgiler de deneyim kadar, zihinsel yasalara da muhtaçtır.⁶⁴ Konumuz bağlamında; aklın ve deneyimin sınırları bu şekilde zuhur ederken ne akılla ne deneyimle keşfi kabil olmayan gayb alemi bir soru alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan nübüvvet kurumu, vahyin sunduğu epistemolojik imkanla, şehadet alemi ve gayb hakkında zengin bilgiler vermektedir. Doğa biliminin konusu olan şehadet alemi hakkındaki bilgiler, -cahiliye inanışları yerine- bir tür ilahi nedensellikte açıklanır.⁶⁵ Gayb bilgisi de insan aklının spekülâtif çıkarımlarından -cahiliye dönemi batıl inançları- arındırılarak, vahyin nezaretinde düzenlenir. Yine huld/ebedilik kavramı, cennet-cehennem, melek-şeytan ve Allah'ın zat ve sıfatları hakkındaki bilgiler, rasyonel imkanlarla elde edilebilecek veriler değildir. Faruk Beşer'in tespitiyle “*dinin içeriğini biz akılla ortaya koyamayız. Onun öğretilerini ve buyruklarını mantıksal olarak tespit edemeyiz, ama bir olgu olarak gerçekliklerini kavrayabilir ve makul olduklarını anlayabiliriz. Dinin, ontolojik geçişi sağlayan aracı olan vahiy de aklın sahasını aşar. Yani bir olgu olarak/mahiyeti itibarıyla vahiy rasyonel değil irrasyoneldir. En azından bilimin sahasına girmez. Ama bu onun varlığının akla aykırı, yani absurd olduğu anlamına gelmez. İşte vahyin bu anlamda makul olduğunu söyleyebiliriz.*”⁶⁶ Bu sebeple İslam bilim geleneğinde; vahiy ve nübüvvet epistemolojik kaynak olması yönüyle; bilgi, iman, amel ve ahlak alanında önemli bir sabite/temel teşkil etmektedir. Hz. Peygamber'in bilgi kaynaklarından birinin vahiy olduğu açıktır. Bu bağlamda vahiy kapsamında Hz. Peygamber'in insan hakkındaki bilgisinin boyutlarına değinilecektir.

Kur'an-ı Kerim'de İnsanın Bilgi Edinme Araçları: Kur'an-ı Kerim'de; insanın bilgi edinme araçlarını incelediğimizde temel olarak beş çeşit bilgi edinme aracını bulmaktayız: Duyu verisi⁶⁷, gözlem⁶⁸, akıl-

⁶³ Ülker Öktem, “David Hume ve Immanuel Kant'ın Kesin Bilgi Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 44/2 (2004), 31.

⁶⁴ Immanuel Kant, *Prolegomena*, 90-91; Ülker Öktem, “David Hume ve Immanuel Kant'ın Kesin Bilgi Anlayışı”, 47.

⁶⁵ Burada doğa/evrenle ilişkili ayetlere birkaç örnek vermekle iktifa edeceğiz: “Ve şüphesiz, Şi'râ yıldızının Rabbi de O'dur.” (en-Necm 53/49). Yıldızlar ayettir: (el-En'âm 6/97); Güneş ve ay bir hesap iledir (er-Rahmân 55/5); Hayvanlar ibrettir (en-Nahl 16/66); Devenin yaratılışı ibrettir: (el-Gâşiye 88/17).

⁶⁶ Faruk Beşer, “Vahiy: Keyfiyeti, Alanı ve Devamlılığı Konusunda Bir Anlama Denemesi”, *Usûl* 3 (2005), 44. Beşer, Descartes ve Kant'ın insan zihniyle metafizik arasında bıraktığı boşluğun vahiy tarafından tamamlandığına işaret eder: “Akıl nasıl bizim yaşadığımız ontolojik düzeyle tanrının ontolojik varlığı arasında latif bir algılama geçişi sağlıyorsa, yine nasıl gözün görme kanununda olduğu gibi, algılanan cisimden yansıyan ışınlar, görme mesafesinin tam ortasında simetrik olarak tersine çevrilip, latif bir algılama geçişi oluşturuyorsa, vahyin de iki varlık düzeyi arasında adeta böyle latif bir ontolojik intikal oluşturduğu düşünülebilir.”

⁶⁷ “Allah sizi annelerinizin karnından hiçbir şey bilmez halde çıkardı; size kulaklar, gözler ve kalpler verdi ki şükredesiniz.” en-Nahl 16/78. İnsan bilgisinin deneyim/tecrübeye dayalı olduğu ve duyu verisinin kaynak değeri vurgulanmaktadır.

⁶⁸ “De ki: Yeryüzünde gezip dolaşın da Allah'ın ilk yaratmayı nasıl başlattığını görün...” (el-Ankebût 29/20).

akli muhakeme⁶⁹, sezgi⁷⁰, haber.⁷¹ Bu bilgi edinme araçlarından ilk dördü, bireysel bilgi araçlarının kaynağı olarak değerlendirilebilir. Bilgi vasıtası olarak haber, diğer bilgi edinme tekniklerine tabi bir değer ifade etmekte; vahiy bilgisinin en temel membaı olduğu kadar; toplumsal bilginin ve bilimsel birikimin temelini teşkil etmektedir. Ayrıca insanın bilgisiz doğması⁷² ve bunaması⁷³; insana öğrenme⁷⁴, okuma yazma⁷⁵, beyan⁷⁶ kabiliyetlerinin verilmesi; irade ve inanç özgürlüğü⁷⁷, muhakeme⁷⁸, hesap⁷⁹ yeteneklerinin bahşedilmesi de insanın doğuştan sahip olduğu psişik donanımı hakkında bilgi vermektedir.

Kur'an-ı Kerim'in İnsana ve Hz. Peygamber'e Sunduğu Bilgiler: Kur'an-ı Kerim ayetleri, ana konuları itibarıyla insan-toplumla ilgili ayetler, kâinat-evren-doğa ile ilgili ayetler ve bizatihi Kur'an-ı Kerim ve ilahi kitapları ifade eden yazılı ayetler olarak 3 ana grupta tasnif edilebilir. Kur'an-ı Kerim'in insanın bilgi kaynakları hakkında dört kategoride yönlendirme yaptığı söylenebilir. Bunlardan üçü insanın kendi imkanları çerçevesinde erişebileceği bilgiler olup; doğa ve evrene ilişkin bilgiler; gezi-gözlem tarih-coğrafya bilgisi;⁸⁰ insan ve topluma ilişkin bilgilerdir. Dördüncü kategori ise gayba ilişkin bilgiler ise inanç konusu olup, bu konularda vahye ve Hz. Peygamber'e tabi olunmalıdır. Bu cihetten bakıldığında Hz. Peygamber'in Kur'an'ın bizzat kendisiyle muhatap olmakta, kendisinden, insan-toplum, doğa ve evrene ilişkin ayetlerle kendisine bilgi verilmekte ve üzerine de düşünmesi istenmektedir.

Hz. Peygamber'in insanla ilgili Kur'an-ı Kerim tarafından sağlanan yahut yeniden şekillendirilen bilgileri de vardır. Kur'an-ı Kerim, insana gönderilmiş bir ilahi kitap olarak, insanın

⁶⁹ er-Rûm 30/8-9; el-Bakara 2/44.

⁷⁰ el-Kasas 28/7.

⁷¹ el-Bakara 2/170; el-Enbiyâ 21/7.

⁷² en-Nahl 16/78.

⁷³ en-Nahl 16/70; el-Hac 22/5.

⁷⁴ el-Bakara 2/31; el-'Alak 96/5.

⁷⁵ el-'Alak 96/1-5.

⁷⁶ er-Rahmân 55/3-4.

⁷⁷ el-İnsan 76/3; el-Kehf 18/29.

⁷⁸ Yûnus 10/100.

⁷⁹ Yûnus 10/5; el-A'râf 7/85; el-İsrâ 17/12; er-Rahmân 55/7-9.

⁸⁰ Osman Kara, *Kur'an'da İnsan Davranışları* (İstanbul: Ark Kitapları, 2017), 38.

yaratılışı, biyolojik,⁸¹ psikolojik,⁸² dil ve deri renkleri,⁸³ fitri özellikleri gibi bireysel yönleri; insanlığın tarihsel geçmişi,⁸⁴ peygamberler⁸⁵ ve mücadele ettikleri kişiler gibi sosyal yönlerinden de bahsetmektedir.

Kur'an-ı Kerim bazı durumlarda Hz. Peygamber'in psikolojik, ahlâki⁸⁶ ve ailevî nitelikleri⁸⁷ hakkında da bilgi vermekte, bu tür *kişisel içeriklere* ilk muhatap yine Hz. Peygamber'in kendisi olmaktadır. Hz. Peygamber'in Kur'an-ı Kerim'in ilk muhatabı olarak bu ayetlerin her biriyle ilgili bir *manevi vahiy tecrübesi* yaşadığı açıktır. Benzer istikamette Hz. Peygamber'in bu ayetler üzerine tefekkür ve tedebbür ettiğini, bir takım hissiyata sahip olduğunu kabul etmenin önünde bir mâni yoktur. Hz. Peygamber'in, bireysel ve sosyal yönleriyle insan hakkındaki bilgisinin önemli bir kısmının Kur'an-ı Kerim tarafından inşa edildiği; risâlet öncesi hayatında insan ve toplum hakkında edindiği tecrübelerin de vahiy tarafından yeniden yapılandırıldığı belirtilmelidir.

Hz. Peygamber'in vahyin bu mahiyetlerinin ilk muhatabı olarak, insan, evren, tabiat ve gayb hakkında geniş bir nazari ilmi/fikri çerçeveye sahip olması tabidir. Vahyin bir bilgi kaynağı olduğu, vahye dayalı tefekkürün de bir tür bilgi kaynağı sayılabileceğini teslim ettikten sonra Hz. Peygamber'in vahiy dışındaki bilgi kaynakları hakkındaki uygulamasını inceleyelim.

Hz. Peygamber'in Beşerî Kaynaklı Bilgileri: Hz. Peygamber'in bilgisinin kaynakları ve bilgi edinmede değer atfettiği yöntemler müstakil bir inceleme konusudur.⁸⁸ Burada konuyla ilgili olan sınırlı

⁸¹ İnsanın anne karnında geçirdiği evreler Kur'an-ı Kerim'de anlatılmıştır. Bk. el-Hac 22/5, el-Mü'minûn 23/12-14. Benzer surette insanın Hz. Âdem şahsında topraktan yaratıldığı mufassalen anlatılmıştır. Bk. el-Bakara 2/30-39; el-A'râf 7/11-27; el-Hicr 15/26-44; el-İsrâ 17/61-65; el-Kehf 18/50; Tâhâ 20/115-123; Sâd 38/71-85.

⁸² İnsanın duyuları, bilişsel kabiliyetleri, zaafırları, refleksleri ayetlerde konu edilmiştir. Bk. en-Nahl 16/78; İnsan acelecidir: el-Enbiyâ 21/37; el-Me'âric 70/19-22; Eşler arasında sevgi duygusu bir ayettir: er-Rûm 30/21.

⁸³ er-Rûm 30/22.

⁸⁴ Yûsuf 12/109.

⁸⁵ Peygamber kıssaları psişik dayanıklılığına katkı sağlaması için anlatılmaktadır: Hud 11/120.

⁸⁶ Hz. Peygamber'in merhametli olması: et-Tevbe 9/128; tatlı sözlü-yumuşak kalpli olması: Âl-i İmran 3/156; yüce bir ahlak sahibi olması: el-Kalem 68/4; göğsünün genişletilmesi: el-İnşirâh 94/1-4; yetimliği: ed-Duhâ 93/6-8; ümmiliği: el-A'râf 7/158; Âlemlere rahmet olması: el-Enbiyâ 21/107; Şahit, müjdeci, uyarıcı ve nur saçan bir ışıık kaynağı olması: el-Ahzâb 33/45-6. Hz. Peygamber'in üzüntüleri ve teselli edilişi: el-Hicr 15/97-98; el-Kehf Sûresi 18/6; Tâhâ 20/1-3; eş-Şu'arâ 26/3; ed-Duhâ 93/3-4; el-İnşirâh 94/1-4. Hz. Peygamber'in önceki peygamberlerin yaşadıkları ile teselli edilmesi: el-En'âm 6/34; Hûd, 11/120; Hz. Peygamber'in ilahi koruma altında olması: el-Mâide 5/67. Fetihle müjdelmesi; el-Fetih 48/1-3; en-Nasr 110/1-2.

⁸⁷ Eşleriyle ilişkileri: et-Tahrîm 66/1-5; Hz. Peygamber'in Hz. Zeynep'le evlenme düşüncesi: el-Ahzâb 33/37; Hz. Peygamber'e helal kılınan hanımlar: el-Ahzâb 33/50; Hz. Peygamber'in evliliğinin sınırlanması: el-Ahzâb 33/52.

⁸⁸ Hz. Peygamber'in içinde yaşadığı Arap toplumundan dil ve Arap örfünü öğrendiğine işaret etmek gerekir. (Bk. Ahmet Yıldırım, "Hz. Peygamber'in Bilgisi ve Bilgi Alanları", 187.) Peygamberler, vahiy dışında, temel yaşam becerileri, dil, kültür gibi konulardaki bilgileri, eğitim psikolojisinde sosyal ve informal öğrenme olarak nitelenen öğrenim/egitim süreçleriyle, içlerinde yaşadıkları toplumdan öğrenmişlerdir. Peygamberlerin kavimlerin içinden seçilmesi ve belli bir rüşd yaşından

örnekler verilmekle yetinilecektir. Rivayetlere bakıldığında Hz. Peygamber'in -vahyin dışında- bilgi değeri atfettiği bazı temel yöntemler görülmektedir.

Hız. Peygamber'in Mekke'ye gelen kabilelere İslam'ı tebliğ etmeden önce, Hız. Ebubekir'den kabilelerin ensâb bilgisi aldığı nakledilmektedir.⁸⁹ Ensâb bilgisi, ana hatlarıyla kabile mensuplarının özellikleri, soy ve akrabalık ilişkileri ve tarihi olarak nitelenebilir. Hız. Peygamber'in beşeri ilişkileri konu edinen bu ilme ilgi duyması, beşerî birikime bilgi değeri vermesi açısından önemlidir.

İbn Hişam (ö.218/833) ve Taberi (ö.310/923), Hız. Peygamber'in Bedir savaşında Hubâb bin Münzir'in (ö.20/641) ordunun konumu hakkında verdiği malumata göre hareket ettiğini nakletmektedir.⁹⁰ Bu da Hız. Peygamber'in beşerî tecrübe/bilgi alanına giren hususlarda tecrübeli kişilerin görüşlerine değeri verdiğini göstermektedir.

Hız. Peygamber'in Doğa Bilgisi: (Tıp ve Fizyoloji) Hız. Peygamber'in tıp hakkındaki bilgisi, Hız. Peygamber'in bilgisinin kaynağı hakkında spesifik çıkarımlar yapılabilecek bir sahadır. Zira Hız. Peygamber sağlıklı ilgili konularla, yüksek ihtimalle nübüvvetten önceki dönemdeki hayatında bir aile babası olarak tanışmıştır. Nitekim Salih Karacabey, İbn Kayyım'ın eserinden "genel olarak İslâm'ın özel olarak da Hız. Peygamber'in tecrübeye dayanan ilme verdikleri öneme bir örnek vermek istediğimizde, Kur'ân ve sünnetin bu ilme karşı tavrını en belirgin bir şekilde gösteren tıp ilminden daha güzel bir örnek bulamayız"⁹¹ sözünü nakletmektedir. Sahih'ul-Buhârî'nin ilk şarihlerinden Hattabî'nin (ö.388/998) yaklaşımlarını da zikrederek, o dönemdeki tıbbı, Kıyasi Yunan Tıbbı ve Tecrübi Arap tıbbı olarak ikiye ayıran Hattabî'nin, Hız. Peygamber'in tedavi metotlarının tecrübi Arap tıbbına uygun olduğunu belirtmektedir. Tartışmanın hadislerin Hız. Peygamber'e nispeti konusunda değil, Hız. Peygamber'in bilgi kaynağı konusunda olup, tecrübi Arap tıbbına uygun olan hadislerin vahiy kaynaklı olmadığına dikkat çekmektedir.⁹²

Karacabey, Hız. Peygamber'in fizyoloji hakkında, kâiflerin⁹³ verdiği bilgilere itibar ettiğini açıklar. "Hız. Peygamber dinin özünü ilgilendirmeyen meselelerde beşerî bilgiyi kullanıyordu. Bu bağlamda kâiflerin nesep tespiti konusundaki değerlendirmelerine itibar ettiğine şahit olunmaktadır. Bunun örneği Hız. Peygamber'in yakınında bulunan iki kişi hakkında bir kâifin değerlendirmesi

sonra nübüvvetle görevlendirilmeleri, beşeri kültürün içinde yetişmeleri, psikoloji bilminde psiko-sosyal öğrenmeleriyle ilgili süreçler olarak değerlendirilir. Hız. Peygamber'in vahiy ve gayb ile bilgisi oldukça sınırlıdır. (eş-Şûrâ 42/25.)

⁸⁹ Mustafa Fayda, "Ensâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara, TDV Yayınları 1995), 11/246.

⁹⁰ Abdülmelik bin Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviye* (Mısır: 1375/1955), 1/620; "Zikru Vak'ati Bedri'l-Kübra", Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387), 2/440.

⁹¹ Salih Karacabey, *Hız. Peygamber'de Nebevî ve Beşerî Bilgi*, 234-235.

⁹² Salih Karacabey, *Hız. Peygamber'de Nebevî ve Beşerî Bilgi*, 235-236.

⁹³ Kâif: organların görünüşlerine bakarak iki kişi arasındaki nesep bağıını tespit eden uzman kişilere verilen isimdir. Kavvâf veya kavâf şeklinde de kullanılır.

hakkındaki tavrıdır. Hz. Aişe'nin anlattığına göre, bir gün Hz. Peygamber çok sevinçli bir şekilde onun yanına girmişti. Hz. Aişe sebebini sorduğunda, "Az önce mescidde Zeyd ile Üsâme başları ve üstleri örtülü, ayakları açık bir şekilde uyuyorlardı. Şu Müdlicî kâif ayakları görünce 'bu ayakların biri diğerindendir' dedi," açıklamasını yaptı."⁹⁴ Hz. Peygamber'in kâifin verdiği bilgiye itibar etmesi, beşeri bilgiyi delil olarak kullandığının anlaşılması bakımından önemli bir husustur."⁹⁵

Hz. Peygamber'in zamanın tespitinde **hesap ve astronomi bilgisi** hakkındaki tutumuna dair şu örnek verilebilir: Hz. Peygamber'in ayların yirmi dokuz yahut otuz gün oluşu hakkında "Biz ümmi bir topluluğuz. Yazma ve hesap bilmeyiz. Aylar şöyle yahut şöyledir"⁹⁶ rivayeti, ayın görülmediği hallerde, basit hesaba dayanarak hareket edilmesini salık verdiğinin ifadesidir. Ayrıca hesap ve okuma bilgisinin mümkün olması ihtimaline işaret etmesi; gözlem imkânı olsa tercih edeceği şeklinde de yorumlanabilir.⁹⁷

Hz. Peygamber'in bir Mekkeli olarak **ticaret ve hayvancılık**⁹⁸ bilgisinin geniş olduğu söylenebilir. Hz. Peygamber'in **ziraat** bilgisinin sınırlı olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁹ Zira Medine'de hurma çiftleştirme tekniği hakkında bulunduğu tahmin üzerine, tecrübeye dayalı hususlarda hata edebileceğini ve çiftçilerin kendi işlerini daha iyi bileceğini belirtmiş, bir anlamda ziraat konusunu uzmanlık alanı olarak değerlendirmiştir. Hz. Peygamber'in **ziraat ve hesap** bilgisine ilişkin Tebük seferi esnasında bir hurma bahçesine tevafuk ettikleri hadise örnek verilebilir. Hz. Peygamber, ağaçlardaki hurmanın miktarını tahmin etmelerini söylemiş, kendisi 10 vesk olarak tahminde bulunmuştur. Bahçe sahibesine, hurmayı ölçmesini söyleyerek sefere devam etmişlerdir. Tebük seferi tamamlanıp, yolları yeniden o bahçeden geçerken, kadına bahçesinden ne kadar mahsül topladığı sorulmuş, kadın da Hz. Peygamber'in tahmininin doğru çıktığını, 10 vesk hurma topladığını belirtmiştir.¹⁰⁰ Bu hadisede, Hz. Peygamber'in dünyevi konularda önemli bir birikimi olduğu görülmektedir. Bu durum, Hz. Peygamber'in hayat tecrübesi kadar, ticari tecrübesi, ziraat ilgisi ve zekât ve hesap gibi konularda yöneticilik görevinin bir gereği olarak da nitelenebilir. Sonuç itibarıyla, mezkûr örnek beşerî bilgi sahasında kalan dünyevi bir hesap konusu olup, vahyi gerektirmeyen bir durumdur.

⁹⁴ Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail el-Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî* (Riyad: Dâru's-Selam, 1422), "Menakıb", 23 (No. 3555); "Fedâil-i Ashâbi'n-Nebî", 17 (No. 3731).

⁹⁵ Salih Karacabey, *Hz. Peygamber'de Nebevî ve Beşerî Bilgi*, 203-231.

⁹⁶ Buhârî, "Savm", 13 (No. 1913).

⁹⁷ Hz. Peygamber'in gök cisimleri ve evrenle ilgili bilgilerin, bilimsel-teknik ifadelerden daha çok gayb bilgisi ile karışık bir şekilde verildiği görülmektedir. Hz. Peygamber'in gök cisimleri hakkındaki sözlerine ilişkin örnekler ve bunların tahlilleri üzerine bk. Enbiya Yıldırım, "Hz. Peygamber'in Evren Tasavvuru", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4/1 (2006), 78-81.

⁹⁸ Enbiya Yıldırım, "Hz. Peygamber'in Evren Tasavvuru", 71.

⁹⁹ Enbiya Yıldırım, "Hz. Peygamber'in Evren Tasavvuru", 71.

¹⁰⁰ Buhârî, "Zekât", 54 (No. 1481).

Tıp, ticaret, hayvancılık gibi konulara ilaveten, Hz. Peygamber'in bilgi alanları arasında geniş bir coğrafya bilgisine sahip olduğu, devrin kültürü çerçevesinde biyoloji-anatomi gibi alanlarda daha sınırlı bilgi sahibi olduğu belirtilmektedir.¹⁰¹

Görüldüğü üzere Hz. Peygamber'in vahyin dışında, bilgi edinme yöntemi olarak gözlem ve hesap yöntemlerine, beşerî-sosyal konularda tecrübesi olan kişilerin verdiği bilgilere değer atfetmektedir. Hz. Peygamber uzman kişiler özelinde beşerî bilgiyi tecrübeye dayalı uzmanlığı ve ilmi disiplinlerdeki birikimi dışlamamaktadır. Ancak Hz. Peygamber döneminde sahabesinin, beşeri bilgi ve uzmanlığa, vahyin karşısında/vahye muhalif olarak mutlak bir değer/kutsiyet ifade ettiğine ilişkin bir çıkarım görmemekteyiz. Arapların evren algısına ilişkin doğa güçlerine tanrısal kutsiyet atfetmelerinin tashih edilerek, Allah'ın kudretine vurgu yapıldığı, doğa bilgisinin ilahi bir referans çerçevesinde inşa edildiği görülmektedir.

1.2. Hz. Peygamber'in insanı değerlendirirken takip ettiği bilgi edinme metotları

Hz. Peygamber'in hadislerinde insan tümel, normatif ve gâî bir perspektifle ele alınmaktadır. İnsanın zaafı ve güçlü yönleri (mizaç) vardır, bunları yönetmelidir. İnsan bu zaafına bakılarak öngörülebilir. Ayrıca tıbb-ı nebevi rivayetlerinde görüldüğü üzere tecrübeye ilişkin unsurlar da mevcuttur. Hadislerde insan dünya ve ahiret bütünlüğü açısından ele alınan değer yüklü bir varlık olup, sadece dünya hayatına indirgenen seküler bir yaklaşım görülmez. Hz. Peygamber, Kur'an-ı Kerim'in yönlendirmesiyle vahiy kaynaklı bilgi ile insanların gözlem ve tecrübe yoluyla edindikleri insan ve doğadaki bilgiler, aynı ilahi/yaratıcı kaynak tarafından konan birtakım tümel bilgiler (yasalar) olarak görülür. Bu durum varlık ve bilgiyi hem anlamayı hem açıklamayı kolaylaştırmaktadır.

Tümel yaklaşım: Hz. Peygamber, vahye paralel bir surette, insanı bütün yönleriyle kuşatan tümcü bir insan tasavvuru inşa edilmiştir. *“Her doğan fıtrat üzere doğar. Sonra ana-babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar. Nasıl ki hayvan doğduğunda tüm organları tam olarak doğar. Onun kulağında bir eksiklik görür müsün?”*¹⁰² Hz. Peygamber, insanın doğumdaki halini biyo-psikolojik donanımının doğal form (fıtrat/norm) olduğunu belirtmektedir. Rivayetin muhtevassından anlaşıldığı üzere, tümel bir yargı, gözlemle desteklenmiştir. Hadislere göre insan için “norm”: Allah'ın fıtrat üzere yarattığı insandır. Dikkat edilirse bu yaklaşım gözlem ve empirik tecrübeyi de dışlamamaktadır.

Gözlem-Tecrübe ve Akli Muhakeme: Hz. Peygamber dönemindeki ilmi birikimde uygulanan deneme/tecrübe tekniğinin, bugünkü modern bilim yöntemi olan deneyle eşdeğer olarak nitelenmesi

¹⁰¹ Ahmet Yıldırım, “Hz. Peygamber'in Bilgisi ve Bilgi Alanları”, 189–191.

¹⁰² Buhârî, “Cenâiz”, 78, (No. 1358). Fıtrat hadis 4 farklı sahabiden 50 tarikle gelmektedir. Ayrıntılı tahlili için Bk. Muhammet Ali Tekin, *Hadis Tekniği Açısından Fıtrat Hadisinin İnşası* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003).

anakronik bir tutum olacaktır. Ancak o dönemde kullanılan tecrübesine dayalı bilgilerin, modern bilimsel deney yönteminin erken örneklerinden biri olarak nitelenebilir. Bu konuda gözlem ve akli muhakemeyi içeren spesifik bir örnek olarak siyahi oğlu olan bir şahıs ile Hz. Peygamber'in arasında geçen konuşma zikredilebilir. Bir gün bir adam Hz. Peygamber'e gelerek, siyah bir oğlu olduğunu ifade etmiştir. Hz. Peygamber, adama develerinin olup olmadığını, renklerini ve farklı renkte yavru doğuran olup-olmadığını sormuştur. Adam kızıl renkli develerinin olduğunu, aralarında boz renkli yavru doğuranların da bulunduğunu onaylamıştır. Hz. Peygamber bunun sebebinin ne olabileceğini sorunca adam "bir damara çekmiş olduğunu" söyleyerek bunu normal karşıladığını izhar etmiştir. Hz. Peygamber de bu siyah oğlu için aynı durumun söz konusu olabileceğini belirterek adamı teskin etmiştir.¹⁰³ Bu olayda görüleceği üzere, Hz. Peygamber o toplumda gözlem ve tecrübeye dayalı olarak var olan ırk-soyaçekim¹⁰⁴ bilgisine dayanarak akli muhakeme yoluyla bir sonuca ulaşmaktadır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in tıpla ve fizyoloji ilgili tecrübi bilgiden istifade etmesi gözlem, tecrübe ve akli muhakeme yöntemleriyle elde edilen sonuçlara bilgi değeri verdiği anlamına gelir. Mezkur örneklerden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber'in beşerî tecrübe anlamında, deneyime dayalı (empirik) verilere karşı olduğunu söylemek zordur.

Gaî ve Normatif Yaklaşım: Hz. Peygamber, insanın ahirete ilişkin bir amacı olması gerektiğini vurgulamaktadır. İnsanın sorumlu bir varlık olduğu ve özellikle ahiret hayatına dair bir hedefi olması gerektiği vurgusu hadislerin normatif bir değer taşıdığı anlamına gelir. Kur'an-ı Kerim'e ve hadislere bakıldığında insanın bir kemal yolculuğu olduğu müşahade edilir. Kur'an-ı Kerim'de, insanın zaaflarından bahsedilmiş, insanın bu zaaflarını fark ederek düzeltmesi istenmiş;¹⁰⁵ Allah'ın müttakiler ve muhsinlerle beraber olduğu belirtilerek¹⁰⁶ bu farkındalık düzeyinde olanlar övülmüştür. İman-takva süreci, psikolojik tasvirle söylenecek olursa çabayla kazanılan bir beceri ve farkındalık/bilinç düzeyi olarak nitelenebilir.¹⁰⁷ Hz. Peygamber de ihsan kavramını "Allah'ı görüyor gibi kulluk etmek"¹⁰⁸ olarak nitelemiştir. İnsanın olgunlaşma süreci için bir hedef olarak; Hz. Peygamber'in şahsiyetinin örnek olarak sunulduğu¹⁰⁹ da belirtilmelidir. Hz. Peygamber'in Abdullah b. Ömer'e (ö.73/693) hitaben

¹⁰³ Buhârî, "Talak", 25 (No. 5305); Ebu Abdurrahman Ahmed bin Şuayb en-Neseî, *es-Sünenü's-Suğra - el-Müctebâ mine's-Sünen* (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslami, 1406-1986) "Talâk", 46 (No. 3480).

¹⁰⁴ Dikkat edileceği üzere burada toplumda mevcut bulunan tecrübi bilgi bugünkü anlamda kalıtım-genetik bilgileri ile uyumludur. Bazı durumlarda doğa bilimlerine ilişkin temel bilgilerin zamanlar üstü bir yönü olduğu söylenebilir.

¹⁰⁵ eş-Şems 91/7-9.

¹⁰⁶ "Şüphesiz Allah, müttakiler ve muhsinlerle beraberdir." En-Nahl 16/128.

¹⁰⁷ "Sizin en üstün olanınız takva sahibi olanlarınızdır." el-Hucurât 43/13. Bk. İbn Hanbel, *Müsned*, 38/474 (No. 23489); Hz. Peygamber'in Ebu Zerr'e uyarısı hakkında ayrıca bk. İbn Hanbel, *Müsned*, 35/321 (No. 21407).

¹⁰⁸ Buhârî, "İman", 36 (No. 50).

¹⁰⁹ Hz. Peygamber, mü'min ve zikreden kullar için üsve-i hasene olarak nitelenmiştir: el-Ahzab 33/21.

söylediği “Dünyada sanki bir garip gibi, yoldan gelip geçen biri gibi ol”¹¹⁰ rivayeti bu perspektifi en net yansıtan hadislerdendir. Bu rivayet ve benzeri rivayetlerde ahiret hayatına vurgu yapıldığı, dünya hayatının fazla önemsenmemesi gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca Hadislerde insanın manevi bir amacı olması gerektiği ve insana bir anlam sunulduğu anlaşılmaktadır. Hadislerde insanın bireysel ve sosyal anlamda sorumluluk sahibi olduğu vurgulandığı görülür. “Hepiniz çobansınız ve güttüklerinizden sorumlusunuz. Yönetici çobandır. Evin reisi ev halkının çobanıdır. Evin hanımı zevcinin evi ve evlatları üzerine çobandır. Hepiniz çobansınız ve güttüklerinizden sorumlusunuz.”¹¹¹ Sorumluluk vurgusu insana normatif bir değer yüklediği göstermektedir.

H. Peygamber'in Farklı Kültürlere Yaklaşımı: Hadis metinlerine bakıldığında Hz. Peygamber'in farklı kültürlere ilgi gösterdiği, saygı duyduğu ve bazı uluslararası teamüllere uygun davrandığı görülür. Hz. Peygamber, Habeşlilerin mızrak oyunlarını mescitte sergilemelerine müsaade etmiş, kendisi de eşile birlikte izlemiştir.¹¹² Hz. Peygamber, davet mektubu göndermek istediğinde, “mühürsüz mektup okumayacakları” bilgisi kendisine verilince, “Muhammedun Rasulullah” yazan gümüşten bir yüzük edinmiştir.¹¹³ Bu rivayette, Hz. Peygamber'in farklı kültürlere ulaşmak için diplomatik teamüllere riayet ettiği ve kendisine bilgi veren kişilere (haber-i sâdık) güvendiği görülür. Ayrıca birer beşeri ürün olmaları yönüyle bakıldığında, Hz. Peygamber'in kültürel farklılık ve teamüllere saygı gösterdiği görülmektedir.

Verilen örneklerde görüleceği üzere, Hz. Peygamber'in insana ilişkin tümel nitelikli görüşleri vahyi merkeze almaktadır. Benzer şekilde Hz. Peygamber'in yaratılış/fitratin, doğa kanunlarının bir çeşit ilahi kanun (norm) olarak kullandığı görülür. Hz. Peygamber'in bir nebi-rehber olması yönüyle, insanın bireysel sorumluluklarına vurgu yapmaktadır.

Epistemolojik Karşılaştırma

Kur'an-ı Kerim ve Hadislerin bütününe baktığımızda insanın duygu-düşünce-davranışları ve birey-aile-toplum, dünya-ahiret dengeleri ve bütünlüğü içerisinde ele alındığı görülmektedir. Psikolojide, dönemlere göre insanın bilişsel, bilinçdışı, davranışsal, biyolojik özellikleri öne çıkarılmıştır. Tarihsel süreç içerisinde bu yaklaşımların, diğerinden vazgeçilemeyen bir bütünün farklı açıklamaları olduğu fikri güç kazanmıştır. Benzer şekilde insanın bireysel mutluluğunun sosyal

¹¹⁰ Buhârî, “Rikâk”, 3 (No. 6416).

¹¹¹ Buhârî, “Nikâh”, 90 (No. 5200); Müslim b. Haccac, *Sahihu'l-Müslim* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî), “İmara”, 20, (No. 1829).

¹¹² Buhârî, “Nikâh”, 82 (No. 5190); Nesâî, Hz. Peygamber'in, siyahilerin bu oyununu izlemesi için Hz. Aişe'yi çağırdığı bilgisini de verir. Bk. en-Nesâî, “Salâtu'l-Iydeyn”, 33 (No. 1594).

¹¹³ Buhârî, “İlm”, 7 (No. 65); Müslim, “Libas ve'z-Zineh”, 12, (No. 2092).

çevresi ile ilgili olduğu, psikolojinin farklı ekolleri tarafından gündeme getirilmiştir. Anlaşılabacağı üzere psikolojinin, insanın bütünlüğü konusundaki yaklaşımı tüme varımsal karakterdedir.

Psikoloji bireyin ahiret yönüyle ilgilenmemektedir. Kısmen din psikolojisi ve manevi danışmanlık alanları, dini konularla ilgilenirse de bunlar daha çok dünyevi görünümüne dönük olup, insanın aşkın ile olan etkileşimini incelememektedir. Manevi hedefler ve dindarlık bilinci daha çok din adamlarının alanı olarak görülmektedir. Bu zaviyeden bakıldığında hadislerin vurgusu maneviyat ve ahiret odaklı iken, psikolojinin insan anlayışı dünya konforuna yoğunlaşan seküler bir karakter arz etmektedir.

Diğer taraftan psikoloji bilimi, insanı anlamayı ve anlatmayı hedeflemektedir. Hz. Peygamber'in insanı detaylı şekilde anlamak veya anlatmak gibi bir amacı yoktur. Bilakis Hz. Peygamber, insanı tanımakta ve ona kendini tanıtmakta, iman-amel-ahlak ve ahiret istikametindeki dönüşümüne rehberlik etmektedir. Hz. Peygamber'in insanla ilişkili gündemi, insan ve toplumun ahlaki tekamülü ve Allah rızasına uyumudur.

Hız. Peygamber'in hadislerinde; insan için "fıtrat" tümel ve tabiî bir ölçü (norm-standart) kabul edilir. Psikolojide insanla ilgili normlar, tümevarımsal istatistik çalışmaların bir sonucu olarak belirlenir.

Hız. Peygamber'in beşerî tecrübe anlamında, deneyime dayalı verilere karşı olduğunu söylemek zordur. Modern bilimde, empirizmin bir ideoloji olarak öne sürülmesi ve insan bilgisinin yegâne kaynağının empirik yöntem olduğu iddiasıyla, olgusal deneyin mutlaklaştırılarak vahyin önüne geçirilmesi Hız. Peygamber'in temsilcisi olduğu vahiy gerçekliğine aykırıdır. Nitekim batı felsefesinde de deneyimin yegâne bilgi kaynağı olduğu iddiası, doğuştancı olarak nitelenen rasyonalist Descartes tarafından benimsenmemiş ve Hume sonrası yaşamış Kant gibi filozoflarca da eleştirilmiştir.

Hız. Peygamber'in, psikolojinin ilgi alanında bulunan bellek-algı-duyu verisi, öğrenme ya da nörobiyolojik sağlıkla ilgili hususlarda beyanda bulunmadığı da bilinmektedir. Bu tür konular Hız. Peygamber devrindeki bilimsel kültür açısından toplumsal gündemde de yer etmemektedir. Ayrıca bu teknik konular, bir peygamberden çok tıp ve psikoloji mütehassıslarının ilgi alanına giren uzmanlık alanları olarak değerlendirilmelidir.

Psikoloji bilimi hadislerde vurgulanan değer ölçüleri ile ilgilenmemektedir. Modern psikoloji açısından; ruh kavramı düşünceye indirgenirken¹¹⁴, insan için aşkın/metafizik boyut ve öngörülen bir ahiret hayatı da yoktur. Psikolojinin bu tür konulara ilgisizliği, yeni gelişen nefis psikolojisi ve İslam psikolojisi gibi yaklaşımlar içerisinde inceleme konusu edilmektedir.

¹¹⁴ Duane P. Schultz - Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 68.

Psikolojinin vahiy ve ilham gibi konularla ilgilenmediğini yahut beşerî düzlemde, bireysel nitelikli *mistik tecrübe*¹¹⁵ olarak değerlendirme eğiliminde olduğunu da belirtmek gerekir. Bu haliyle modern psikoloji vahiy tecrübesini dışlamamakta, ancak bireysel bir deneye indirgemektedir.

Hiz. Peygamber'in vahiy bilgisi dışında gayb hakkında konuşmayı doğru bulmadığı da açıktır.¹¹⁶ Hiz. Peygamber'in uygulamasına göre gayb konusu, ancak vahyin nezaretinde ve vahyin bildirdiği ölçüde bilinebilecek bir husus¹¹⁷ olup, insanların bu konularda spekülasyon yapmaları veya spekülatif şekilde yönlendirilmeleri tasvip edilmemektedir.¹¹⁸

Modern psikoloji, ilham-sezgi ve rüya gibi konulara bireysel beşerî bir tecrübe olarak yaklaşmaktadır. İlham gibi öznel tecrübelerle karşı çıkılmamaktaysa da bunlar da insan zihninde doğan birtakım terkipler olarak değerlendirilmektedir. Modern psikoloji, deney dışı olduğu için; Allah'ın ya da melek/şeytan gibi aktörlerin insan bilincine etkileri prensip olarak gündeme almamaktadır.¹¹⁹ Oysa Hiz. Peygamber ilhamın bir bilgi değeri olabileceğini belirttiği görülür.¹²⁰ Meleklerin ilham ve şeytanların insana vesvese verebileceğini kabul ederken, bunu akli muhakeme ile test edilmesini de salık verir.¹²¹

Nebevi rüyaların vahiy olma¹²² özelliği hariç tutulursa, Hiz. Peygamber, rüyaların insanların gördüğü rüyaların bazen ilahi, bazen psişik, bazen şeytani kaynaklı olabileceğini belirtir.¹²³ Özellikle psikodinamik yaklaşımda rüyaların kişiler hakkında önemli ipuçları barındırdığı kabul edilmektedir.

¹¹⁵ Muhammed Kızılgeçit, *Din Psikolojisinin 300'ü*, 77-78.

¹¹⁶ Hiz. Peygamber, Osman b. Maz'ûn'un ardından "Ben şahidim ki Allah sana ikram etmektedir." diyen kadına bunu nereden bildiğini sormuştur. Kadın bilmediğini söyleyince, Rasulullah, "Osman vefat etmiştir, Allah'tan onun için hayır umarım. Vallahi ben -Allah'ın Rasûlu olduğum halde- bana ve size ne yapılacağını bilemem." buyurmuştur. Buhârî, "Şehâdât", 30 (No. 2687). Hiz. Peygamber'in, "gaybı bildiğini söyleyen" cariyeleri uyarması hakkında bk. Buhârî, "Megâzi", 12 (No. 4001).

¹¹⁷ el-A'râf 7/188; el-En'âm 6/50, 59; Hûd 11/31.

¹¹⁸ "Daha önce onu inkâr etmişlerdi, gayb hakkında da körü körüne atıp tutuyorlardı." Sebe 34/53. "Yoksa gayb ilmi onların yanında da ondan mı yazıyorlar?" et-Tûr 52/41. Ayrıca bk. en-Necm 53/35; el-Kalem 68/47.

¹¹⁹ Muhammed Osman Necati, *Hadis ve Psikoloji*, 161.

¹²⁰ Hiz. Peygamber, Beni İsrail'den bazılarını ilham verildiğini, kendi ümmetinden de Hiz. Ömer'in bu özellikte olan kişilerden biri olduğunu belirtir. Bk. Buhârî, "Ashabü'n-Nebi", 6 (No. 3689)

¹²¹ "Şeytanın da insanoğluna bir dokunuşu vardır, meleğin de. Şeytanın dokunuşu şer vaad eder ve hakkı yalanlar; meleğin dokunuşu ise hayrı vaad eder ve hakkı doğrular. Kim böyle bir şey bulursa bilsin ki o Allah'tandır, Allah'a hamd etsin. Kim de diğerini bulursa Allah'a sığınıp kovulmuş şeytandan Allah'a iltica etsin." Sonra (Hiz. Peygamber) şu ayeti okudu: 'Şeytan sizi fakirlikle korkutur...' (el-Bakara 2/268). Bk. Muhammed bin İsa bin Sevre bin Musa bin ed-Dahhak, et-Tirmizî, Ebû İsâ, *Sünenü't-Tirmizî* (Mısır: Mustafa el-Bâbi el-Halebi, 1975), "Tefsiru'l-Kur'an" 3 (No. 2988).

¹²² Beşerî bir durum olarak rüyalar bilgi kaynağı olarak kabul edilmezler. Ancak sadık rüyalar bunun dışındadır. Peygamberlerin sadık rüyaları ve Hiz. Yusuf zamanındaki firavunun rüyası buna örnek gösterilebilir. Bk. "Müminin rüyası nübüvvetin kırk altıda biridir." Buhârî, "Ta'bir", 26 (No. 7017).

¹²³ Tirmizî, "Ru'yâ", 3 (No. 2280).

Beşerî bir olgu olarak rüyalar, Hz. Peygamber'in hadislerindeki unsurlar¹²⁴, rüya tabirleri literatürü ve modern psikoloji birikimi¹²⁵ ile birlikte değerlendirilmesi halinde yeni açılımlara müsait görünmektedir.

Diğer taraftan, modern psikoloji ve Hz. Peygamber'in fal-kehanet¹²⁶ gibi spekülasyona açık konularda benzer bir tutum sergilediği de görülmektedir. Hz. Peygamber, benzer surette asılsız/batıl inanç olarak nitelenebilecek uğursuzluk¹²⁷ anlayışını da reddetmektedir. Bilakis hayra yormayı, olumlu düşünmeyi tasvip etmektedir.¹²⁸

Çalışmamızda ana hatlarıyla tasvir ettiğimiz üzere Hz. Peygamber'in insana dair bilgi üretim kaynakları, vahye dayalı tümel bilgi, beşerî gözlem, tecrübeye dayalı bilgi yöntem ve kaynakları, akli muhakeme olarak sayılabilir. Bu bilgi kaynaklarından hareketle; Hz. Peygamber'e göre insan: irade hürriyeti olan, iman-niyet-amelleri, fert-aile-sosyal çevresi, dünya-ahiret dengesi ile bir bütün olan sorumlu varlıktır. İnsan, bilişsel bir nitelik olarak zikredilebilecek fıkıh kabiliyetinin yanında, kalb, fitrat, nefis gibi kavramlarla, ahlaki ve ameli boyutlarıyla birlikte anılır. Dolayısıyla Hz. Peygamber, insanı duygu, düşünce, davranış, hafıza, bellek, öğrenme yöntemleri, anormal davranışlar gibi nesnel/seküler psikolojik kavramlarla incelemeyi. Daha çok insan hakkında tümel bilgilerden hareketle dünya ve özellikle ahireti için gerekli gördüğü değer boyutu da olan bilgi verir ve dikkat etmesi gereken ilkeleri vererek yönlendirme yapar. Buraya kadar anlatılanları şu tabloda özetleyebiliriz:

¹²⁴ Bu alanda Suudi Arabistan'da yapılan akademik bir çalışmada, konun hadisler ve asr-ı saadetteki yönü geniş bir şekilde ele alınmıştır. Ancak bir perspektif olarak modern psikoloji müktesebatından yararlanılmamıştır: Bk. Muhammed bin Abdülaziz el-Cem'ân, "er-Ru'ya ve'l-ahlâm fi hude's-Sünneti'n-Nebeviye" (Suudi Arabistan: Camiatu Meliki's-Suud, 1419-20.)

¹²⁵ Serkan Başaran tarafından yapılan çalışmada, psikoloji konularına da değinilmiştir. Bk. Serkan Başaran, *Sünnette Rüya* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003).

¹²⁶ "Kim bir kâhine (ya da arrâfa) gider ve onun dediğini doğrularsa Muhammed'e indirileni inkar etmiş olur." Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/331 (No. 9536).

¹²⁷ "Kim bir ihtiyacını uğursuzluk nedeniyle terk ederse şirke düşmüş olur." Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/623 (No. 7045). "(Kendi kendine) bulaşma yoktur, uğursuzluk yoktur, hâme yoktur, safer yoktur. Cüzzamlıya gelince ondan aslandan kaçır gibi kaç" Buhârî, "Tıbb", 19 (No. 5707).

¹²⁸ Ebu Hureyre'nin naklettiğine göre "Nebi (s.a.s.) hayra yormayı sever, uğursuzluğu kerih görürdü." Bk. İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed bin Yezid el-Kazvini, *es-Sünen* (Şam-Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Alemi, 2009-1430), "Tıbb", 43 (No. 3536).

BAŞLIK	PSİKOLOJİ	HZ. PEYGAMBER
Amaç	İnsanı anlamak (Deskriptif yaklaşım)	İnsanı Allah rızasına uygun şekilde yönlendirmek (Normatif yaklaşım)
Bilgi Edinmede Kullandığı Yöntem	-Olgusal yaklaşım: duyu organları ile algılanan nesne ve olaylarla ilgilenme / metafizik spekülasyonlara ilgisizlik -Deneyssel gözlem ve hipotetik sorgulama (empirik yöntem ve rasyonalite dengesi) -Parçacı ve tümevarımsal metot	-Vahye dayalı gayb / metafizik bilgisi -Vahiy nezaretinde gözlem, tecrübe ve akli muhakeme -Tümcü ve tümdengelsel metot
Yaklaşım	-Değer yüksüz / nötr -Bireysel mutluluk	-Değer yüklü ve normatif -Gâî / amaçsal yaklaşım: sorumluluk yükleme
İnsan için öngördüğü ölçü	-İstatistiksel veriler ve normal insan	-Fıtrat hali
İdeal insan profili	-Biyo-psiko-sosyal açıdan sağlıklı insan, -Kendini gerçekleştiren insan (Hümanist-pozitivist ekol)	-Hz. Peygamber'in örnekliği (Üsve-i hasene) -Sorumluluk bilincinde "müttaki" ve "muhsin" insan
İnsan Anlayışı	-Parçacı, indirgemeci insan anlayışı (Davranışsal, bilişsel, biyo-nörolojik, psikanalitik yönler) (Metafizik / manevi yönlerin reddi) Biyo-psiko-sosyal varlık olarak insan.	-Tümcü insan anlayışı: (İman-amel-ahlak bütünlüğü) (Birey-toplum bütünlüğü) (Dünya-ahiret bütünlüğü)
Diğer bilgi kaynaklarına yaklaşım	-Rüya: Psikanalizde önemlidir. Birey hakkında önemli ipuçları sağlar. -İlham / sezgi; Bazı filozoflar bireysel bir anlam yükler. Ancak bilmselliği konusunda tartışmalar vardır. -Fal, kehanet: Bilimsel temelden yoksun görülür. -İyimser düşünmek teşvik edilir, kötümser düşüncenin psikolojiyi kötü etkilediği kabul edilir. (Bilişsel ve Pozitif Psikoloji ekolleri)	-Sadık rüya bilgi kaynağıdır. -İlham / sezgi belli şartlarda bilgi kabul edilir. -Fal-kehanet, bilgi kaynağı olarak görülmez. -Uğur olumlanır. Uğursuzluk inancı reddedilir.

Sonuç

Bu makalede modern psikoloji ile Hz. Peygamber'in insanı anlayışlarını oluşturan bilgi edinme metotları ve yöntemleri açısından karşılaştırılmıştır. İşaret olunduğu üzere modern psikoloji, empirizm ve pozitivistimin etkisiyle gözlemlenebilir davranışlar ve ölçülebilir olgular üzerinden bilgi üretmekte; Hz. Peygamber ise vahiy, gözlem, akıl, tecrübe ve güvenilir uzmanların verdiği ilmi bilgiye (haber-i sâdık) dayanmaktadır.

Bu farklı epistemolojik temeller, psikolojide insanın parçacı-indirgemeci, deneysel ve nedensel süreçlerle ele alınmasına; hadislerde ise insanın fıtrati, ahlaki sorumluluğu ve dünya-ahiret bütünlüğü içinde değerlendirilmesine yol açmaktadır. Bu makalede bu iki yaklaşımın benzerlik ve ayrılıklarına işaret edilerek, Hz. Peygamber'in hadislerinde zuhur eden insan anlayışının yalnızca betimleyici değil aynı zamanda normatif bir boyut taşıdığı; modern psikolojinin ise çoğunlukla insanın metafizik özelliklerini olgusalığa indirgeyen verilerle sınırlı kaldığı savunulmaktadır. Psikolojinin geniş çalışma alanı, zengin literatürü, nörolojik ve psikolojik sağlık alanındaki yaklaşımları, yeni gelişen (kültürler arası psikoloji, İslam psikolojisi vb.) alanlarıyla, insan hakkında daha tafsilatlı, empirik-deneysel veriler sunduğu açıktır.

Hız. Peygamber'in insana yaklaşımında görülen insanın aşkın boyutu ve epistemolojik bütünlük ile modern psikolojinin zengin araştırmalarla beslenen tümevarımsal insana yaklaşımı kıyaslandığında, aralarındaki farklar ve birbirine olan tamamlayıcı katkılarını görülmektedir. Bu iki yaklaşımın birbirinden istifadesi mümkün ve insanlık için değerli olacaktır.

Extended Abstract

Modern psychology, particularly in its Western academic formation, constitutes a discipline whose conceptualization of the human being has been shaped through positivist epistemology, secular enlightenment thought, and observable-measurable behavioral assumptions. This article explores the foundational sources of knowledge on which modern psychology relies and critically evaluates its conception of the human being in comparison with the Islamic-Prophetic model derived from revelation (wahy). The fundamental question that frames the discussion is: *What are the epistemological pillars that form modern psychology's understanding of human nature, and how do they differ ontologically, epistemologically, and normatively from the human model presented in the Sunnah and Hadith of Prophet Muhammad?*

The primary argument of the article is that modern psychology, despite being presented as an objective and value-free science, is in reality the product of historical, philosophical, and ideological assumptions rooted in positivism, materialism, empiricism, behaviorism, and secular Enlightenment paradigms. Its theories, models, and therapeutic frameworks thus emerge not from a neutral human-universal but from a culturally localized epistemology. For example, Freudian psychoanalysis arises from a Western individualistic and secular anthropology; behaviorism rests on a mechanistic model that reduces human action to stimulus-response patterns; cognitive psychology assumes the mind as a computational processing system; and humanistic approaches such as Maslow and Rogers construct a self-actualization pyramid devoid of transcendence and moral teleology. Because these models are derived from limited empirical observation and subjective theorization rather than a comprehensive ontological account of human nature, they remain partial and fragmented.

In contrast, the Prophetic conception of human nature—rooted in wahy (revelation), fitrah (primordial disposition), and accountable agency—presents an integrative anthropology. The human being is viewed as both material and spiritual, endowed with intellect, emotion, desire, and moral responsibility. Unlike modern psychology, which often aims at functional behavioral adaptation, the Prophetic perspective defines the human being teleologically: a being created with purpose, who is morally responsible before God, and whose flourishing requires aligning internal faculties with divine guidance. Therefore, the Sunnah offers a holistic, morally oriented, and existentially meaningful paradigm of psychological well-being—without reducing the human to behavior, cognition, biology, or subconscious drives.

Epistemologically, the article emphasizes that a discipline's sources of knowledge (*bilgi kaynakları*) determine its theoretical boundaries. Modern scientific psychology draws primarily from empirical measurement, laboratory experimentation, and statistical generalization. Revelation,

metaphysics, and ethical-spiritual realities are excluded a priori. Thus, in modern psychology, what cannot be measured is either ignored or pathologized. This reductionism leads to conceptual blind spots—such as ignoring spiritual distress, moral crisis, and existential suffering. In contrast, the Prophetic model incorporates multiple epistemic channels: revelation, sound reason ('aql), sensory observation (hiss), and transmitted reports (khabar). Through these multi-layered sources, human experience is interpreted not only descriptively but normatively and teleologically.

The article further argues that the exclusion of revelation from psychology is a historical contingency—not a universal scientific necessity. The modern claim of “neutral science” is therefore interrogated: Freud’s secular anthropology, Watson’s behaviorist mechanism, and the DSM’s shifting diagnostic categories prove that psychological knowledge is socially constructed, historically situated, and not epistemologically absolute. Meanwhile, the prophetic model has remained stable for fourteen centuries, offering a consistent framework for navigating human suffering, trauma, interpersonal relations, family structure, and moral formation.

Methodologically, the article adopts a comparative analytical framework:

1. **Epistemological comparison** – sources of knowledge (empiricism vs. revelation-fitrah)
2. **Ontological comparison** – what the human being *is*
3. **Normative-ethical comparison** – what a human *ought* to be
4. **Practical-therapeutic implications** – what constitutes healing and growth

Based on this comparative structure, the article concludes that psychology rooted solely in empirical data is insufficient as a universal explanatory system. Instead, it calls for a new paradigm: a psychology that integrates empirical findings with the revelational anthropology of Islam. This does *not* require rejecting modern scientific contributions; rather, it requires situating them within a higher epistemic hierarchy where revelation defines human purpose, value, and ethical orientation.

The study finally proposes a research agenda for Islamic psychology: to develop theory, therapy, education, and social policy grounded on the Prophetic human model. This includes integrating hadith-based behavioral principles, Qur’anic emotional regulation strategies, and a teleological understanding of mental well-being where the goal is not merely symptom-reduction, but existential alignment (hidayah), moral integrity, and flourishing of the soul (tazkiyah al-nafs).

In sum, the article asserts that a full understanding of the human being requires restoring revelation as a legitimate epistemological source in psychology. Only through such integration can a holistic, universal, and morally grounded science of the human be achieved.

ملخص موسع

تسعى هذه الدراسة إلى تحليلٍ مقارنٍ لطبيعة المعرفة ومصادرها في علم النفس الحديث من جهة، وفي الرؤية النبوية للإنسان من جهة أخرى، وذلك بهدف تقديم نموذج تكاملي يعيد تعريف الإنسان ضمن منظومة تجمع بين الدقة العلمية والمعنى الغائي والأخلاقي. تنطلق الدراسة من فرضية أنّ الإنسان، في المنظور النفسي الحديث، يُفهم بوصفه كائناً نفسياً-جسدياً-اجتماعياً يمكن قياسه وتحليل سلوكه وتفسير دوافعه عبر مناهج تجريبية، بينما تتعامل السنة النبوية معه بوصفه كائناً متعدد الأبعاد، يرتبط وجوده بغاية كبرى وأمانة ومسؤولية في الدنيا والآخرة. من الناحية المنهجية، يجمع البحث بين منهجين؛ الأول وصفي-تاريخي يتتبع نشأة علم النفس وتحوّله من حقل فلسفي إلى علم مستقل، والثاني تحليلي-مقارن يفكّك الأطر المعرفية لكل من التصور النفسي الحديث والرؤية النبوية للإنسان. هذا الدمج المنهجي يمكن من فهم العلم النفسي داخل سياقه التاريخي والحضاري، وعدم عزله عن ظروف نشأته وأدواته وأسس الفلسفية.

تُظهر الدراسة أنّ علم النفس بصورته الراهنة لم ينشأ فجأة، بل هو ثمرة تطور طويل بدأ مع محاولات الفلاسفة في العصور القديمة لفهم النفس والوعي، ثم اتخذ طابعاً جديداً بعد القرون الوسطى حين ظهرت الفلسفة العقلانية التي قامت على فصل الروح عن المادة، ثم التجريبية التي جعلت التجربة الحسية أساس المعرفة، وبعدها الوضعية التي حصرت البحث العلمي في نطاق الظواهر المحسوسة. وهكذا، صيغ تعريف الإنسان في علم النفس الحديث بناء على هذه الخلفيات، ليصبح كائناً يُدرّس من خلال الانفعالات والسلوك والعمليات الذهنية والدوافع الغريزية، دون الالتفات إلى البعد الغيبي والمعنوي. وقد تشكّلت في هذا السياق مدارس متعددة؛ منها المدرسة التي جعلت السلوك وحده موضوعاً للبحث، والمدرسة التي وجّهت النظر إلى ما تحت الوعي والغريزة والصراع الداخلي، والمدرسة التي اهتمت بعمليات التفكير والحفظ والتخيل، ومدرسة أخرى جعلت كمال الإنسان في تحقيق ذاته. لكن الباحث يؤكد أنّ هذا التعدد لا يعني اختلافاً جذرياً، وإنما يشترك الجميع في إقصاء البعد الروحي من مجال المعرفة.

في الجهة الأخرى، تقف السنة النبوية مصدراً معرفياً يرسم صورة متكاملة للإنسان؛ فهو مخلوق مكوّن من نفس وقلب وعقل وجسد وروح. يبدأ النبي ﷺ بتحديد الطبيعة الأصلية للإنسان من خلال قوله «كل مولود

يولد على الفطرة»، وهذه الفطرة ليست مجرد حالة نفسية، بل معيار ثابت خلق الإنسان عليه، ويمثل النموذج الأعلى للصحة النفسية والأخلاقية. وإذا كان علم النفس الحديث يعتبر "الطبيعي" ما يوافق الأكثرية إحصائياً، فإن السنة تعتبر الفطرة هي الأصل، والانحراف هو ما يأتي من المؤثرات الاجتماعية والتربوية والثقافية.

ويؤكد المقال أن النبي ﷺ لم يعتمد الوحي وحده في بناء المعرفة، بل استخدم العقل والملاحظة والاستشارة. ويتجلى ذلك في موقفه ممن عجب من لون ابنه، إذ استدلل النبي ﷺ بوجود اختلاف الألوان في الإبل لبيان أن الصفات تورث بطرق لا يعرفها الإنسان دائماً، مما يدل على استخدام المنهج الاستقرائي والقياسي. كما أن النبي ﷺ استشار أصحابه في الزراعة والقتال والإدارة، فقبل رأيهم حين يكون مبنياً على الخبرة، مما يعكس رؤية معرفية متوازنة تجعل الوحي مرجعاً أعلى، والعقل وسيلة لفهم الواقع، والتجربة طريقاً لشيت الحكمة.

وتتضمن الرؤية النبوية بُعداً غائياً يميزها عن علم النفس الحديث؛ فالإنسان في السنة ليس كائنًا مهمته التكيف فحسب، بل هو مسؤول عن تركية نفسه وتهذيبها. فقد قال النبي ﷺ: «كلكم راع وكلكم مسؤول عن رعيته»، مما يبرز أن الإنسان يحمل أمانة، ويحاسب على ما يفعله. ولهذا فإن المشكلات النفسية - بحسب هذا التصور - لا تُفهم فقط بوصفها اضطرابات، بل ضمن مسار تربوي يهدف إلى تهذيب النفس واستعادتها إلى الفطرة.

ويعرض المقال مقارنة نقدية بين علم النفس والسنة من حيث الموقف من الظواهر غير المادية. فعلم النفس الحديث يرفض الرؤى والإلهام والحدس مصدرًا للمعرفة، ويعدّها مجرد حالات نفسية، بينما السنة تميز بين الرؤيا الصادقة التي تكون جزءاً من المعرفة بشرط ضوابطها، وبين الكهانة التي ترفض لأنها تدّعي ما ليس لها برهان. كما أن السنة تعطي قيمة للتفاؤل بوصفه مبدأً يحفز النفس ويقوّي الإرادة، وقد قال النبي ﷺ: «يعجبني الفأل الحسن»، بينما يفسّر علم النفس ذلك في نطاق آليات الدافعية فقط، دون ربطه بالله تعالى أو بالأمل الأخروي.

وينتقل المقال إلى الجانب العلاجي، مبيناً أن علم النفس وضع وسائل علاجية تركز على تعديل التفكير أو السلوك أو التوازن الكيميائي في الجسد، بينما تقدم السنة علاجاً مركباً يقوم على ذكر الله، وتنظيم العبادات، وبناء العلاقات الأسرية، وإعطاء النفس أوقاتاً للراحة، وتوزيع المسؤوليات. وبهذا يصبح العلاج في السنة بناءً للمعنى والروح، لا تقليصاً للألم فحسب.

وفي نقدٍ جوهري، يشير الباحث إلى أن معايير الاضطرابات النفسية تتغير بمرور الزمن وفق التحولات الثقافية والاجتماعية، مما يكشف نسبية العلم النفسي. أما السنة فتأبته لا تتبدل، وتقدم مبادئ تتجاوز الزمان والمكان،

مثل ضبط الغضب، والصدق في القول، والعدل في المعاملة، وتنظيم الانفعال، وبناء التوازن الداخلي. وهذه المبادئ – من وجهة النظر البحثية – تمثل ما يمكن تسميته «هندسة النفس الروحية» في التصور النبوي.

ويخلص المقال إلى أنّ الفصل بين علم النفس والرؤية النبوية خطأً منهجي، وأنّه لا بد من بناء علم نفس أصيل نابع من قيم الوحي، ومستفيد من إنجازات العقل والتجربة، دون الخضوع لها على مستوى المرجعية. فالعلم يقدم أدوات للرصد والتحليل، بينما السنة تقدم الغاية والمعنى والمسؤولية. والجمع بينهما يمنح صورة أوسع للإنسان، تفسّر واقعه النفسي وتعيّنه على السير نحو كماله الحقيقي.

الكلمات المفتاحية: الحديث، علم النفس، الإستمولوجيا، طبيعة الإنسان، الفطرة.

Kaynaklar / References

- Abdallah Rothman, *Developing A Model of Islamic Psychology and Psychotherapy*. New York: Routledge, 2022.
- Abdülmelik bin Hişam. *Siretu'n-Nebevi*. 2 Cilt. Mısır, 1955 (H. 1375).
- Ahmet Yıldırım, "Hz. Peygamber'in Bilgisi ve Bilgi Alanları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/2 (2003), 179–200.
- Ali Ayten. *Psikoloji ve Din: Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Charles Sanders Peirce. "The Fixation of Belief". *Popular Science Monthly* (Kasım 1877), 1–15.
- Cooper, Harris vd. (ed.). *APA Handbook of Research Methods in Psychology*. 1-3. Washington: American Psychological Association, 2012.
- Doğan Cüceloğlu. *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 13. Basım, 2004.
- Dov Cohen – Shinobu Kitayama (ed.). *Handbook of Cultural Psychology*. New York: The Guilford Press, 2019.
- Duane p. Schultz – Sydney Ellen Schultz. *Modern Psikoloji Tarihi*. İstanbul: Kaknüs Yayınevi, 2. Basım, 2002.
- Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî. *Sahih'ul-Buhârî*. Dâru's-Selam, 1422.
- Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Neseî. *Sünen'üs-Suğra - el-Müctebâ mine's-Sünen*. 9 Cilt. Halep: Mektebetu'l-Matbûâtul-İslami, 1406-1986.
- Enbiya Yıldırım. "Hz. Peygamber'in Evren Tasavvuru". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4/1 (2006), 69–90.
- Faruk Beşer. "Vahiy: Keyfiyeti, Alanı ve Devamlılığı Konusunda Bir Anlama Denemesi". *Usûl* 3 (2005), 43–66.
- G. Skirbekk & N. Gilje. *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*. çev. Emrah Akbaş - Şule Mutlu. İstanbul: Kesit Yayınları, 2006.
- Glenn Hartelius. "What is transpersonal psychology? A concise definition based on 20 years of research". *The International Journal of Transpersonal Studies* 41/1 (2022). <https://doi.org/10.24972/ijts.2022.41.1.5>
- Hakan Türkçapar. *Bilişsel Davranışçı Terapi: Temel İlkeler ve Uygulama*. Epsilon Yayınevi, 19. Basım, 2021.
- İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed bin Yezid el-Kazvini. *es-Sünen*. Şam-Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemi, 2009/1430.
- İlyas Canikli. "Kur'an'a Göre Hz. Peygamber'in Bilgisinin Sınırları". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020), 6–32.
- İmmanuel Kant. *Prolegomena: Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafizik Prolegomena*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2002.
- Jeffrey S. Reber. "Secular Psychology: What's the Problem?". *Journal of Psychology and Theology* 34/3 (2006), 193–204. <https://doi.org/10.1177/009164710603400302>
- John B. Watson. "Psychology as the behaviorist views it". *Psychological Review* 20 (1913), 155–177.
- John W. Berry vd. (ed.). *Kültürlerarası Psikoloji: Araştırma ve Uygulamalar*. çev. Çeviri Editörü: Leman Pınar Tosun. Ankara: Cambridge University Press & Nobel, 2021.
- Kemal Sayar, Mehmet Dinç. *Psikoloji'ye Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 10. Basım, 2020.
- Muammer Bayraktutar. "Hz. Peygamber'in Tezkiye Görevi ve Yetkisi". *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 6/2 (2022), 251–276. <https://doi.org/10.52115/apjir.1147385>
- Muhammed bin Abdülaziz el-Cem'ân. "er-Ru'ya ve'l-ahlâm fi hude's-Sünneti'n-Nebeviye". Suudi Arabistan: Camiatu Meliki's-Suud, 1419-20.
- Muhammed b. Cerir et-Taberi. *Târihu't-Taberî: Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*. 11 cilt. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387.

- Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. ed-Dahhak, et-Tirmizî, Ebû İshâ. *Sünenü't-Tirmizi*. Mısır: Mustafa el-Bâbi el-Halebi (1975).
- Muhammed Kızılgeçit. *Din Psikolojisi'nin 100'ü*. Ankara: OTTO, ts.
- Muhammed Kızılgeçit. *Din Psikolojisinin 300'ü*. Ankara: OTTO, 2. Basım, 2021.
- Muhammed Osman Necati. *Hadis ve Psikoloji*. çev. Mustafa Işık. Ankara: Fecr Yayınları, 2. Basım, 2008.
- Muhammet Ali Tekin. *Hadis Tekniği Açısından Fıtrat Hadisinin İnşası*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Mustafa Atak. *Nefs Psikolojisi: Kuram ve Uygulama*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Mustafa Fayda. "Ensâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/244-249. Ankara, TDV Yayınları, 1995.
- Mustafa Günay. "Görecilik". *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. ed. M.A. Yekta Saraçoğlu, Erişim 10 Kasım 2025. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/gorecilik>
- Mustafa Merter. *Psikolojinin Üçüncü Boyutu Nefs Psikolojisi: ve Rüyaların Dili*. İstanbul: Kaknüs Yayınevi, 2014.
- Müslim bin Haccac. *Sahih'ül-Müslim*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1955.
- Osman Kara. *Kur'an'da İnsan Davranışları*. İstanbul: Ark Kitapları, 2017.
- Paloutzian, Raymond F. – Park, Crystal L. (ed.). *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. New York: Guilford Press, 2005.
- Pascal Boyer. *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought*. New York: Basic Books, 2001.
- Salih Karacabey. *Hz. Peygamber'de Nebevî ve Beşerî Bilgi*. İstanbul: Sır Yayıncılık, 2002.
- Serkan Başaran. *Sünnette Rüya*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Sigmund Freud. *The Future Of An Illusion*. çev. James Stratchey. New York: Norton Company, 1961.
- Taha Burak Toprak (ed.). *İslam Düşüncesinde Psikoloji ve Psikoterapi: Sağlam Temeller ve Yeni Ufuklar*. İstanbul: Muhit Kitap, 2. Basım, 2021.
- Taşkın Erol. "Deneycilik". *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. ed. M.A. Yekta Saraçoğlu. Ankara: TÜBİTAK, Erişim 12 Eylül 2025. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/deneycilik>
- Tuncay Saygın. "Pozitivizm". *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. ed. M.A. Yekta Saraçoğlu, Erişim: 7 Eylül 2025. https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/pozitivizm_felsefe
- Ülker Öktem. "David Hume ve Immanuel Kant'ın Kesin Bilgi Anlayışı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 44/2 (2004), 29-55.
- William James. *The Varieties of Religious Psychology*. New York: Longmans, Green and Co, 1902.